

Universiteit
Leiden
The Netherlands

**'Tous mes livres de langues estrangeres': het oosterse legaat van
Josephus Justus Scaliger in de Universiteitsbibliotheek Leiden**
Ommen, K. van

Citation

Ommen, K. van. (2020, July 2). *'Tous mes livres de langues estrangeres': het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger in de Universiteitsbibliotheek Leiden*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/123225>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/123225>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/123225> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Ommen, K. van

Title: 'Tous mes livres de langues estrangeres': het oosterse legaat van Josephus Justus Scaliger in de Universiteitsbibliotheek Leiden

Issue Date: 2020-07-02

Hoofdstuk 4

De Leidse periode, 1593-1609

Er is een duidelijke scheiding tussen Scaligers leven voor zijn komst naar Leiden en erna. Niet langer opgejaagd door de katholieken in het door twisten verscheurde Frankrijk, vond hij in het protestantse Leiden. Ook al verhuisde hij nog een aantal keer binnen de stadsmuren, hij bleef zestien jaar in Leiden wonen, tot aan zijn dood. Met zijn 'vrije opdracht' aan de jonge ambitieuze universiteit kon Scaliger zich volledig toeleggen op onderzoek, begeleiding van studenten en het verzamelen van nog meer oosterse boeken.

4.1 Inleiding

Toen Scaliger in mei 1607 (hij was toen 66 jaar oud) voor de laatste keer werd gedwongen binnen Leiden te verhuizen, werd hij overvallen door een groot gevoel van onbehagen. Het deerde hem niet dat de opzegging van de huur zo plotseling werd aangekondigd of dat hij zijn voorname en ruime woning aan de Breestraat moest verruilen voor een 'stulpje' aan de Pieterskerkgracht. Scaligers bezorgdheid ging vooral uit naar de boeken in zijn bibliotheek. Hoewel de afstand tussen zijn oude en nieuwe onderkomen nog geen driehonderd meter was, vreesde Scaliger dat tijdens het overbrengen van de bibliotheek boeken beschadigd, of nog erger, zoek zouden raken of verloren zouden gaan. Het vervoer van de boeken werd uitgevoerd door een aantal dragers, die in een lange stoet naar het nieuwe huis van Scaliger liepen.¹ Ze waren in bundels bijeen geknoopt, die vervolgens werden bevestigd aan stokken en tussen twee mannen werden gedragen. Zo'n welhaast sacrale stoet zegt veel over Scaligers band met zijn boeken. De angst om boeken uit het oog te verliezen, hield hem ook in zijn greep in zijn nieuwe onderkomen. Het dak van zijn huis aan de Pieterskerkgracht bleek tot overmaat van ramp zo lek als een mandje, waardoor hij – terecht – vreesde voor waterschade. Hele dagen besteedde Scaliger aan het ordenen en nalopen van zijn stapels boeken. Na een maand kon hij uiteindelijk opgelucht ademen en vaststellen dat zijn bibliotheek intact was en er niet één ontbrak.² Pas toen keerde de rust terug en kon Scaliger zich weer aan zijn wetenschappelijke werk wijden.

Overmatige bezorgdheid, of zo men wil oneindige liefde voor zijn bibliotheek typeert Scaliger als verzamelaar. Uit verschillende brieven komt steeds weer het beeld van een bezorgde, ongeduldige en onverzadigbare verzamelaar naar voren. Ook al was Scaliger dan een groot boekenliefhebber, desondanks kan men hem geen bibliotheek noemen. In tegenstelling tot een tijdgenoot als Jacques-Auguste de Thou interesseerde de buitenkant of uitvoering van het boek hem nagenoeg niet. Het was de inhoud die telde. Met het aanzienlijke salaris dat hij als hoogleraar ontving kon hij met gemak bij de lokale boekhandelaren de boeken kopen die hij nodig had. Zijn salaris bood ook genoeg ruimte om nieuwe en antiquarische boeken uit andere Europese landen en zelfs uit de Oriënt te laten verschepen. En toch klaagde hij voortdurend dat de publicaties die hij wenste te kopen duur waren, zonder overigens de prijzen te noemen. Boekhandelaren profiteerden volgens hem

¹ *Correspondence* [1607] 05 27 aan Casaubon: Scaliger schreef over het vervoer van zijn boeken: 'Primum exponenda esset pompa sarcinarum vacerrae, series longissima rerum.'

² *Correspondence* [1607] 05 27 aan Casaubon.

van de in zijn ogen benarde situatie waarin hij zich bevond. Tegen die achtergrond evenwel groeide Scaligers bibliotheek in Leiden aanzienlijk. Niet alleen door aankopen, ook de schenkingen bleven gewoon doorgaan.

Scaligers vele verzoeken om hem van nieuwe boeken en handschriften te voorzien, duiken frequent in zijn correspondentie op. En Scaliger ontving met enige regelmaat lijstjes en mogelijk zelfs (boekhandel)catalogi van zijn correspondenten, omdat men wist dat hij een onstilbare honger naar boeken had. Ook had hij een aantal catalogi van andere bibliotheken ter beschikking waaruit hij voor hem belangrijke titels wist op te sporen. Vaak richt hij dezelfde verzoeken aan verschillende correspondenten tegelijk. Opvallend is dat Scaliger in zijn benadering en toon weinig onderscheid maakte in wie hij tegenover zich trof. Hij was zeker statusgevoelig als het bijvoorbeeld om zijn eigen afkomst en positie als geleerde ging, maar leek zich soms weinig aan te trekken van de status van degenen die hij om hulp vroeg. Of het nu om geleerden gaat als Pierre Pithou, of om belangrijke verzamelaars als de kanselier Henri des Mesmes³, Scaliger benadert hen op een soortgelijke manier. Via het netwerk van Des Mesmes ontving Scaliger een aantal Hebreeuwse boeken.⁴ Wanneer een pakket eenmaal in Leiden is aangekomen, geniet Scaliger maar kort van zijn nieuwe aanwinst; want hij zette zijn zoektocht naar nieuwe boeken meteen voort. Het aantal zoekopdrachten dat hij uitzette, nam naarmate de tijd vorderde alleen maar toe. Pierre Pithou werd daarbij voortdurend door Scaliger belaagd met nieuwe aanvragen. Niet alleen de vraag naar boeken groeide, zijn netwerk groeide mee.

4.2 Hoe Scaliger naar Leiden kwam en bleef

Eigenlijk is het Lipsius geweest die de weg voor Scaliger naar Leiden heeft geplaveid. In 1591 verliet de hoogleraar Leiden vrij plotseling en keerde hij terug in de schoot van zijn alma mater, de katholieke universiteit van Leuven. Lipsius was intellectueel een zwaargewicht en zijn aanwezigheid lokte heel veel studenten, ook uit het buitenland. Zijn opvolger moest dat ook zijn. Het was de Leidse universiteit er veel aan gelegen een 'waardige Hercules' of vervanger voor de door de universiteit zogenoemde 'Atlas' te vinden. Janus Dousa speelde bij deze vervanging een cruciale rol. Op suggestie van de Neolatijnse dichter en geschiedschrijver Dominicus Baudius (1561-1613), die zich eind jaren 80, begin jaren 90 in Frankrijk bevond, wees Dousa de universiteit op Scaliger en stelde voor de geleerde naar Leiden te halen 'pour donner nom et bruit à cett'Académie'.⁵ Aanvankelijk voelde de 'zestiende-eeuwse Einstein'⁶ er niets voor om naar Leiden af te reizen. De universiteit beloofde hierop Scaliger vrij te stellen van het geven van colleges en bood hem een riant salaris. De universiteit gaf ook aan te willen betalen voor het vervoer van een deel van

³ Des Mesmes was kanselier van het huis van Navarra. Hij woonde enige tijd in Italië en had een netwerk opgebouwd in Venetië en Padua.

⁴ *Correspondence* 1594 03 07 aan De Thou; Ms. Dupuy 838, f. 113: 'Je vous envoye aussy un paquet pour Monsieur de la Scala dedans lequel est l'[onleesbaar Grieks] quil desire tant. Monsieur Morel m'a faict ce bien de le transcrire pour luy' schreef De Thou aan Des Mesmes.

⁵ *Correspondence* 1593 01 09 van Louise de Coligny. Zie voor de rol die Baudius speelde bij de komst van Scaliger naar Leiden: P.L.M. Grootens, *Dominicus Baudius. Een levensschets uit het Leidse Humanistenmilieu 1561-1613*. Nijmegen-Utrecht 1942, pp. 50-71.

⁶ Deze karakterisering is afkomstig van Anthony Grafton. J. Damen en K. van Ommen, 'Leids eredoctoer Grafton: 'Scaliger is de Einstein van de zestiende eeuw'' *Omslag. Bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut* 2006, 2, pp. 3-5.

Scaligers bibliotheek van Frankrijk naar Leiden. Uit een dagboeknotitie van de hoogleraar in de rechten, Everard Bronkhorst (1554-1627), van 17 maart 1592 blijkt dat dit echt gewicht in de schaal legde.⁷ Toen Scaliger deze zeer gunstige regelingen waren aangeboden, besloot hij in 1593 zijn boeken in te pakken en af te reizen naar de Republiek.⁸

4.3 Welke boeken gingen er mee naar Leiden?

Eerst maakte hij een selectie uit zijn huisraad en bibliotheek. Scaliger had het liefste al zijn boeken meegenomen, maar uit tijdgebrek liet hij een deel van zijn bibliotheek achter in Preuilly.⁹ Wat achterbleef, mocht Scaligers beschermheer zo lang gebruiken voor zijn eigen studie. 'J'employe le temps à regarder mes livres qu'avez prins la peine de me si bien choisir comme mes plus favoris et que m'aviez laissé sur la table de vostre estude. Et vous prie croire que j'auray tousjours en tres grande recommandation les vostres et les miens, attendant vostre heureux retour' schreef Chasteigner aan Scaliger.¹⁰ Na diens overlijden op 29 september 1595, deed Scaliger pogingen om deze boeken naar Leiden te krijgen.¹¹

Door de vele gedwongen verhuizingen en verplaatsingen was Scaligers bibliotheek verspreid geraakt over verschillende locaties in Frankrijk.¹² In een brief aan Casaubon schrijft Scaliger dat zijn boeken zich in 1594 op drie locaties bevonden. Een gedeelte van zijn bibliotheek bevond zich nog steeds in Agen. Het merendeel van Scaligers boekenverzameling was achtergebleven in de Touraine en de Poitou-Charente, meer specifiek – zoals gezegd – in Preuilly en in Abain. Deze plaatsen liggen zo'n 170 kilometer van elkaar verwijderd. Min of meer op de route tussen beide steden in ligt de stad Tours. Wellicht stuurde men de boeken uit Abain naar Tours waar zij werden toegevoegd aan de rest van Scaligers uitrusting.

Omdat er geen volledige lijst is overgeleverd van het materiaal dat Scaliger wél mee naar Leiden heeft genomen, kunnen we daar alleen maar naar gissen. Met behulp van de door Scaliger opgestelde boekenlijst die hij aan Raphelengius stuurde (zie Appendix A), kunnen we een aantal boeken identificeren die volgens de annotaties of eigendomskenmerken al in zijn bezit waren voordat hij in Leiden arriveerde. Scaliger gaf vanuit Preuilly aan Hans Joostens, die een commissiehandel dreef te Tours, de opdracht om een aantal boekenkisten te laten maken 'pour porter sur un mulet [...] van Preuilly via Tours

⁷ *Diarium Everardi Bronkhorstii sive adversaria omnium quae gesta sunt in Academia Leidensi (1591-1627)* uitgegeven door J.C. van Slee. Den Haag 1898, p. 34: '[...] rediit Tuningus ex profectioe Gallica et respondit Scaligerum promisse se venturum ad munus docendi, si modo posset commode cum suppellectili librorum ex Gallia ad nos pervenire.'

⁸ Het belang van Scaligers aanwezigheid voor de Universiteit Leiden is gedocumenteerd en beschreven in Molhuysen, *De komst van Scaliger*. Leiden 1913; P.C. Molhuysen, *Bronnen* I. 1913; Otterspeer, *Groepsportret* I. 2000, pp. 176-179. Scaliger ontving 2.000 gulden per jaar, ruim drie keer zoveel als het gemiddelde salaris van een hoogleraar.

⁹ Zie: E. Bronkhorst, *Diarium* d.d. 17 maart 1593; *Correspondence* 1596 08 25; 1593 09 22, van Chasteigner; 1597 02 21, aan Casaubon; 1597 11 25 aan De Thou: 'Utinam te iuvare possem, quod a me exigis, sed neque sunt eae vires nostrae, neque ullos libros nobiscum hinc ex Gallia detulimus'. Over Scaligers verblijf in Preuilly zie hierboven, paragraaf 2.9.

¹⁰ *Correspondence* 1593 09 22 van Chasteigner.

¹¹ *Correspondence* 1596 08 25 aan Casaubon. Zie ook: Scaligers gedicht op de dood van Chasteigner in: *Epicedium Lodovici Castanei Equitis Troq. Regii* en J.J. Scaliger, *Poëmata*. Leiden 1615, nr. 5, pp. 70-78.

¹² *Correspondence* 1594 07 18 aan Casaubon: 'De studiis nostris nihil dum certi statuimus. Bibliothecam enim meam in Gallia tribus locis dissipatam reliqui, neque magis mihi constat quando eam videbo, quam quantum hic manendum mihi sit.' Zie ook: *Correspondence* 1597 08 18 aan Hoeschelius.

naar Leiden. 'Car vous sçavez que je ne sçaurois porter mes livres sans coffres'.¹³ Uit het kostenoverzicht van Joostens blijkt dat het om twee kisten gaat die met speed maar vervaardigd in elkaar zijn getimmerd voor de aanzienlijke som van 33 gulden en 10 stuivers.¹⁴ Hoeveel boeken in een kist pasten is afhankelijk van het formaat van de kist. Toen in 1594 een collectie van ongeveer vijfhonderd boeken naar de Leidse Universiteit werd vervoerd, maakte men daarvoor gebruik van zes vierkante manden.¹⁵ Als we ervan uitgaan dat een mand inderdaad rond de 80 stuks bevatte, kan het aantal door Scaliger meegebrachte boeken, in een vergelijkbaar formaat kisten, rond de 160 exemplaren zijn geweest.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat Scaliger vooral boeken inpakte die hem na aan het hart lagen, dan wel zeldzaam of onontbeerlijk voor zijn studie waren. De geleerde moet hebben geweten dat de meest elementaire gedrukte uitgaven aanwezig waren in de Leidse universiteitsbibliotheek en dat hij die dus in ieder geval niet hoefde mee te nemen. Ook moet Scaliger hebben beseft dat hij via het uitgebreide netwerk van boekhandelaren in Leiden en via de boekenbeurs in Frankfurt de nieuwste uitgaven uit Europa zonder veel moeite kon aanschaffen. Bovendien had hij zijn Franse netwerk om op terug te vallen voor verdere bestellingen. We kunnen dan ook aannemen dat het merendeel van zijn literaire bagage bestond uit boeken in oosterse talen. Inscripties, eigendomskenmerken en informatie uit de briefwisseling van voor de komst naar Leiden geven in enkele gevallen zekerheid over bepaalde titels die Scaliger in Frankrijk in zijn bibliotheek had en die vervolgens in Leiden in het legaat zijn opgenomen.¹⁶

Scaligers collectie boeken breidt zich al aanzienlijk uit nog voordat hij op 24 maart 1593 officieel zijn benoeming aan de Universiteit van Leiden aanvaardt.¹⁷ Dat komt mede door de inzet van De Thou. Voordat Scaliger in juli dat jaar aan de reis naar de Republiek begint, neemt hij van 29 juni tot 10 juli in Tours afscheid van een trouwe schare vrienden. De Thou, die in deze periode in Chartres verblijft, is daar tot zijn spijt niet bij.¹⁸ Om hem een alternatief afscheid te bezorgen, stelt De Thou een lijst samen van boeken uit zijn bibliotheek en geeft hij Pithou de opdracht die aan Scaliger in Tours te overhandigen.¹⁹ De gedachte dat bij dit pakket ook boeken en manuscripten afkomstig uit de bibliotheek van de overleden Hurault zaten, is natuurlijk aantrekkelijk, maar valt niet hard te maken. Ook andere vrienden schenken Scaliger boeken bij zijn afscheid. De verzamelaar Paul Pétau

¹³ *Correspondence* 1593 04 13 aan Joostens; Molhuysen, *Bronnen I*, 1913 p. 276*.

¹⁴ De rekeningen van Joostens geven inzicht in de kosten voor het vervoer van de boeken van Scaliger van Preuilly naar Tours. Ook werden er kosten gemaakt voor het vervoer van de andere goederen van Scaliger uit Frankrijk. Molhuysen, *Bronnen I*, 1913, p. 275* ('le dit jour (7 mei 1593) paye pour 2 cofres fait faire expres pour porter les livres de M. de Lescalle'; Cf. Everard van Bronkhorst, *Diarium*. Den Haag 1898, p. 62 e.v.

¹⁵ Cf. C.L. Heesakkers, 'Zes vierkante witte manden' in: J.A.A.M. Biemans (eds), *Boeken verzamelen. Opstellen aangeboden aan Mr. J.R. de Groot bij zijn afscheid als bibliothecaris der Rijksuniversiteit Leiden*. Leiden 1983, pp. 182-197.

¹⁶ Zie voor deze boeken de Catalogus van het oosterse legaat van Scaliger.

¹⁷ Molhuysen, *De komst van Scaliger*. 1913 en vooral P.L.M. Grootens, *Dominicus Baudius. Een levensschets uit het Leidse humanistenmilieu 1561-1613*. Nijmegen-Utrecht, 1942, pp. 50-82.

¹⁸ L. Augereau, 'Les années tourangelles de Jacques-Auguste de Thou (1589-1594)' in: *Jacques-Auguste de Thou (1553-1617). Écriture et condition robine*. Parijs, 2007, p. 80.

¹⁹ *Correspondence* 1593 07 25 aan Pierre Pithou: 'Je vous ai escrit il y a deux jours, et ai donné ma lettre à Monsieur d'Emery [De Thou], lequel vous a envoyé un rolle des livres qu'il fault prendre de sa librairie pour me les faire tenir, ce que je vous prie faire.'

(1568-1614) bijvoorbeeld overhandigt hem een exemplaar van de *Epigrammata et Poemata Vetera*.²⁰

4.4 Scaligers 'oosterse catalogus' van 1592-1593

Voor zover uit de bronnen valt op te maken, heeft Scaliger tijdens zijn verblijf in de Lage Landen geen inventaris van zijn boekenbezit opgesteld, met uitzondering van de catalogus van oosterse boeken die aan het einde van zijn leven als codicil bij het testament werd gevoegd.²¹ Omdat die catalogus bij het testament verloren is gegaan, tasten we ook over de aard en het aantal van die boeken in het duister.

Er bestaat echter wel een andere lijst met oosterse boeken, een die Scaliger vermoedelijk samenstelde in 1592, toen hij nog in Frankrijk woonde en op het punt stond om naar Leiden af te reizen. In deze 'Oosterse catalogus' zijn verschillende Arabische en Hebreeuwse manuscripten opgenomen die hij op dat moment bezat. Hoewel hij de lijst afsluit met de opmerking 'Hi libri extant manuscripti in Bibliotheca Josephi Scaligeri cum plurimis excusis quidem sed qui raro inveniuntur in omnibus linguis' ofwel 'Dit zijn de manuscripten in de bibliotheek van Josephus Scaliger, samen met een grote verscheidenheid aan gedrukte boeken die echter moeilijk te vinden zijn in een veelheid aan talen', nam hij in de lijst toch alleen de titels van zijn oosterse manuscripten op. Er komt geen enkel gedrukt oosters boek uit zijn bibliotheek op de lijst voor.²² We weten niet met welk doel Scaliger deze lijst precies opstelde, maar vermoedelijk was dit de 'catalogus' die hij samenstelde om drukker en uitgever Franciscus Raphelengius deelgenoot te maken van zijn uitzonderlijke boekenbezit. De lijst was ongetwijfeld ook een checklist voor hemzelf om te weten of alles wel in Leiden zou aankomen. De boekenlijst werd door Gerardus Tuningus overhandigd aan Raphelengius in Leiden, die de lijst noemt in een brief aan Justus Lipsius van 30 maart 1592. Raphelengius was – zoals bedoeld – behoorlijk onder de indruk van de rijkdom aan oosterse manuscripten in Scaligers collectie. Hij schreef Lipsius: 'Wat denk je van de brief van Scaliger? Hij stuurde mij een catalogus van zijn oosterse boeken via Tuningus. Het is een wonder hoeveel zeldzame boeken hij in zijn bezit heeft. Als hij naar Leiden komt, zullen we met onze eigen ogen zien of hij bekwaam is. Persoonlijk denk ik dat hij zeer capabel is en dat

²⁰ Veilingcatalogus 1609, p. 37: *Epigrammata & Poëmata vetera latina. 12o. Paris* [15]90. Het gaat hier om een exemplaar van de *Epigrammata et Poemata Vetera* [...]. (Parijs, Dennis Duval 1590). De inscriptie in het boek luidt: 'Josepho Scaligero, viro supra dignitatem, libellum hunc Paulus Petau, cultor ejus devotissimus et in suprema Curia Consilarius, L.M.D.D. [libens merito dono dedit] Augustae Turonum [= Tours] kalendris Juliis an. 1593.' Dit exemplaar, dat in handen kwam van Sebastian Tegnagel, is nu in de Österreichische Nationalbibliothek te Wenen, signatuur *35 H 148. Cf. K.A. de Meyier, *Paul en Alexandre Pétau en de geschiedenis van hun handschriften*. Leiden, 1947, p. 7.

²¹ De Jonge beschouwt het *codicil* als een *index* met de manuscripten die Scaliger wilde schenken aan de Universiteit Leiden. De Jonge, *Auction Catalogue* 1977, p. 2.

²² De lijst, waarschijnlijk in de hand van Scaliger bevindt zich in de Bibliothèque nationale de France in Parijs, MS. is, ff. 178 recto-179 recto. Het gedeelte met de Hebreeuwse manuscripten is (met een klein aantal misinterpretaties) gereproduceerd als appendix I A in Van der Heide, *Hebrew Manuscripts*. Leiden 1977, pp. 20-21. Het gedeelte met de Arabische manuscripten werd voor mij gekopieerd van een microfilm door Professor François Déroche. Vanwege de slechte staat van deze film konden bepaalde woorden of delen van titels niet goed worden getranscribeerd. Ik kon de ontbrekende informatie complementeren met behulp van een catalogus van de Hebreeuwse en Arabische manuscripten uit het bezit van Scaliger die door Peiresc werd samengesteld en te vinden is in de BnF, Supplément latin nr. 102: Peiresc, *diverses langues*, M 162.

ik veel voordeel zal ondervinden door met hem samen te werken.’²³ Door Raphelengius’ brief kunnen we met zekerheid stellen dat de lijst dateert uit de eerste drie maanden van 1592. Omdat we van een aantal manuscripten weten dat Scaliger ze pas in Leiden in zijn bezit kreeg, kunnen we onderstaande lijst in ieder geval dateren vóór de komst van Scaliger naar Leiden in augustus 1593 (zie: Appendix A).

De ‘Oosterse catalogus’ is eigenlijk een bronnenlijst voor Scaligers eerste uitgave van *De emendatione temporum* van 1583. Ook geeft hij de potentie weer van zijn vervolgonderzoek naar de chronologie en is de lijst een opmaat naar de tweede editie van *De emendatione temporum* die in Leiden in 1598 bij Raphelengius zou verschijnen. Een aantal boeken van de lijst bleef een belangrijke rol spelen in zijn wetenschappelijk onderzoek. Zo worden verschillende titels van de lijst door Scaliger vermeld in de voor zijn *Thesaurus Linguae Arabicae*²⁴ bestudeerde Arabische bronnen in zijn bezit en komen de titels ter sprake in de brief aan Ubertus van maart 1608.²⁵

4.5 De nagekomen boeken uit Frankrijk

In 1595, toen Scaliger twee jaar in Leiden woonde, besloot hij niet meer terug te keren naar zijn geboorteland. ‘J’y suis, j’y reste’, zou hij gedeclareerd hebben laten weten. Vervolgens maakte hij aan het einde van dat jaar aanstalten om zijn resterende boeken uit Frankrijk over te laten komen naar Leiden. Scaliger was – geheel conform zijn eerder geschetste temperament – voortdurend ongelukkig geweest over het gemis van een deel van zijn geliefde boeken. Zo beklagde hij zich bij De Thou enkele maanden voor hij dit besluit nam, dat hij niet over de notities op Suetonius kon beschikken omdat ze nog in Frankrijk lagen samen met ‘al mijn andere boeken’.²⁶ In september is zijn ongenoegen nog even groot als hij aan Pierre Pithou in Parijs schrijft dat niet alleen zijn boeken nog in Frankrijk zijn, maar dat ook de boekhandels in Leiden niet ruim voorzien zijn aan boeken die hij zoekt, wat hem tot ‘une grande incommodité’ is.²⁷ Scaliger mist dus de nodige bronnen voor zijn onderzoek. Het is helder dat Scaliger zijn in Frankrijk achtergebleven boeken definitief letterlijk wilde veiligstellen door ze naar Leiden te laten overbrengen. En natuurlijk had hij ze nodig voor zijn onderzoek ter voorbereiding van nieuwe publicaties die hij in Leiden wilde laten verschijnen.

Die transfer bleek geen sinecure. Uit brieven van Scaliger aan onder meer De Thou, komt naar voren dat hij in de periode 1590-1593 vooral in het kasteel van Preuilly en in

²³ J. Lipsius, *ILE*. Pars V: 1592. Ed. J. De Landtsheer en J. Kluyskens. Brussel 1991, nr. 1179: Brief van F. Raphelengius sr. aan J. Lipsius van 30 maart 1592: ‘Quid dicis literis Scaligeri? Is mihi misit per Tuningum Catalogum librorum suorum Orientalium. Mirum quam raros habeat libros! Si venerit, experiemur quid possit. Ergo credo eum multum posse ac eius consortio me valde adiutum iri’. De lijst bevat in totaal 51 titels.

²⁴ De Arabische bronnen, zoals de kroniek van het *Liber Joshua*, die Scaliger voor het woordenboek gebruikte, staan opgesomd op het schutblad van de *Thesaurus Lingua Arabicae* in de Leidse Universiteitsbibliotheek (UBL MS Or. 212).

²⁵ *Correspondence* 1608 03 22 aan Ubertus. In deze brief gaf Scaliger een overzicht van de Arabische bronnen die op dat moment in zijn bezit waren. Het is daarbij opvallend dat sinds zijn komst naar Leiden het aantal boeken in het Arabisch aanzienlijk is toegenomen. Zie Appendix B.

²⁶ *Correspondence* 1595 07 04 aan De Thou: ‘Si quid inter legendum in illum animadvertimus, id chartae commendatum est, non memoriae meae, sed libros omnes in Gallia reliquimus.’

²⁷ *Correspondence* 1595 09 13 aan Pithou: ‘Il n’y a point ici de librairie fournie, qui est une grande incommodité pour moi, car je n’ose encores faire venir mes livres, n’ayant aucune certitude du temps que je dois resider ici.’

Abain had verbleven.²⁸ Scaliger probeerde met hulp van Madame Claude Dupuy de Chasteigner (1538-1632), weduwe van Louis de Chasteigner, de achtergebleven boeken naar Leiden over te laten brengen. Hij zocht hiertoe contact met haar in januari 1596.²⁹ Kort daarop liet de weduwe van Chasteigner vanuit Preuilly weten dat ze zijn bezittingen pas kon verzenden wanneer de situatie in Frankrijk stabiel zou zijn en een veilig transport over de weg gewaarborgd was.³⁰ Een jaar later waren de boeken nog niet in Leiden gearriveerd, want Scaliger bestempelt in een brief aan Casaubon van begin 1597 dat hij grondbezit heeft in Agen, woont in Leiden, maar veel van zijn boeken zijn nog steeds in Tours.³¹ De boeken voor zijn onderzoek moest hij noodgedwongen lenen of inzien bij de universiteitsbibliotheek of bij anderen. Aan het eind van datzelfde jaar liet Scaliger aan De Thou weten dat hij weliswaar naar tevredenheid in Leiden verbleef, maar dat hij zijn in Frankrijk achtergebleven bibliotheek nog altijd miste, net als zijn vaders boeken in Agen. Hij vreesde dat deze laatste allemaal waren gestolen. Scaliger troostte zichzelf met het zeer bescheiden aantal manuscripten van zijn vader dat hij naar Leiden had meegenomen.³²

We kunnen gezien het geweeeklaag niet met zekerheid stellen of alle boeken uit Scaligers bibliotheek in Frankrijk werkelijk zijn overgebracht naar Leiden. Scaligers brieven aan De Thou lijken ons te vertellen dat dit niet het geval was. Als we daarentegen Gerardus Buytewech (1574-?), een oud-student van Lipsius, mogen geloven, zijn Scaligers boeken uit Frankrijk wel degelijk aan zijn bibliotheek in Leiden toegevoegd. Buytewech schreef in december 1595 vanuit Leiden aan Lipsius: '[Scaliger] heeft zich hier genesteld, hij heeft het niet over oorlog, vrede of politiek en geen enkel gesprek doet hem naar een eventuele terugkeer overhebben. Nu heeft hij zelfs al zijn boeken uit Frankrijk laten overbrengen'.³³ Het is waarschijnlijk dat een groot aantal van zijn boeken in Leiden is gearriveerd, maar er is ongetwijfeld ook heel wat materiaal verloren gegaan tijdens het transport of achtergebleven op een van de kastelen waar Scaliger verbleef. Hoe het ook zij, Scaliger blijft zich beklagen. In 1600 schrijft hij de gebroeders Dupuy dat er geen man ter wereld zo ongelukkig is zonder zijn boeken als hij. De boeken die hij in de Republiek wenst te kopen zijn alleen met grote moeite te verkrijgen en bovendien vragen de boekhandelaren – naar zijn eigen zeggen – hoge prijzen voor de boeken. Scaliger constateert dat zijn vaders bibliotheek in Agen definitief als verloren moet worden beschouwd en dat bij zijn poging om zijn achtergebleven boeken uit de Touraine over te laten komen er toch ook boeken verloren zijn gegaan.³⁴ Dit

²⁸ Zie de achttien brieven aan De Thou in de periode 17 augustus 1590 - 17 november 1593.

²⁹ *Correspondence* 1597 11 25 aan De Thou: 'J'avois quelque bons restes des livres de feu mon pere. Mais les marrouffles du lieu ne pensoint point asses avoir faict, si à la ruine de mes biens ils n'eussent adjousté la volerie de mes meubles et livres. Les aultres livres que j'ai laissé en Touraine, j'espere les avoir bientost, selon la promesse que Madame d'Abain m'en a faicte.' De brief aan Madame Chasteigner is 1596 01 19.

³⁰ *Correspondence* 1596 01 19 van Claude Dupuy, Madame Chasteigner en *Correspondence* 1597 11 25 aan De Thou.

³¹ *Correspondence* 1597 02 21 aan De Thou: 'Nam quid de illo homine iudicare debes qui in Nitiobrigibus praedia sua habet, in Turonibus libros, in Batavis larem? Qui totfariam distractus est, nusquam integer esse potest. Dommum habeo, inquilinus sum. Bibliothecam habeo, alienis libris utor. Nobilis sum, dubitatur, contradicatur.'

³² In het legaat van Scaliger bevinden zich o.a. handschriften van Galenus (MS SCA 18) en van Aristoteles' *Historia Animalium* (MS SCA 34) uit de bibliotheek van J.C. Scaliger. Scaliger beklagt zich over deze 'kruimels' uit zijn vaders bibliotheek in *Correspondence* 1601 02 06 aan Casaubon.

³³ Cf. J. Lipsius, *ILE*. Pars VIII: 1595. Ed. by J. De Landtsheer. Brussel 2004, nr. 2015, 95 12 05: 'Sedem hic firmiter fixit, nec de pace aut bello aut quicumque sermo facit ipsum ad reditum vacillare. Iam nunc evocavit ex Gallis omnes libros.'

³⁴ *Correspondence* 1600 12 25 aan de gebroeders Dupuy: 'Il n'y a homme au monde plus malheureux en livres

betekent dat een deel van zijn bibliotheek niet in Leiden is aangekomen. Zijn overbezorgdheid leidt ertoe dat Scaliger zijn correspondenten vaak op het hart drukt om de boeken die zij hem sturen goed in te laten pakken met stro, hooi en papier zodat ze niet worden beschadigd. Van Scaliger is ook de uitspraak dat een fatsoenlijke bibliotheek ten minste uit zes grote kamers moet bestaan.³⁵ Met de boeken die hij uit Frankrijk had kunnen meenemen lukte dat niet, maar Scaliger zou zich daar dan ook niet bij neerleggen.

Precies kunnen we dus niet zijn, maar we kunnen wel een schatting maken van het aantal boeken dat hij in totaal uit Frankrijk meenam? Bij telling van het aantal boeken in de veilingcatalogus van 1609 met een impressum van vóór 1593, komt het totaal op 870 titels. Een deel van deze boeken zal mogelijk in Leiden door Scaliger zijn aangeschaft na 1593. Een ander niet nader te bepalen gedeelte zal al in Frankrijk in zijn bezit zijn geweest, zoals uit een aantal brieven van voor 1593 aan het licht komt. Soms noemt Scaliger in deze brieven titels waarvoor hij maar weinig waardering kon opbrengen. Toch vinden we deze boeken terug in de veilingcatalogus. Als Scaliger zich gedwongen had gevoeld een keuze te maken uit de boeken hij naar Leiden wilde halen, had hij deze titels vast niet laten overkomen. Uit verschillende brieven van en aan Scaliger komt desondanks naar voren dat ook minder gewaardeerde boeken die in Frankrijk waren achterbleven naar Leiden zijn overgebracht.

Dat blijkt onder meer uit de 53 brieven die Scaliger wisselde met Lipsius. Ze schrijven elkaar in de loop der jaren regelmatig over onderwerpen die ze gemeen hebben: literatuur van de oudheid, filologie en boeken. De eerste brieven dateren al van de vroege jaren zeventig van de zestiende eeuw. Christoffel Plantijn uit Antwerpen treedt als intermediair op. Ook Dupuy zendt geregeld brieven van Lipsius vanuit Parijs door naar Scaliger, in de perioden waarin hij in Touffou verblijft. Met een van Lipsius' eerste brieven stuurt hij Scaliger een exemplaar van zijn *Epistolicae quaestiones* mee, kort nadat dit boek in 1577 in Antwerpen van de pers is gekomen.³⁶ Scaliger is blij met het boek want, zo deelt hij Lipsius mee, hij kan amper boeken meenemen naar Touffou. In februari 1581 stuurt Plantijn per koerier twee exemplaren van Lipsius' *Satyra Menippaea. Somnium* aan Scaliger, die op dat moment in Chantemille-sur-Creuse, nabij Ahun in de Limousin verblijft. Weer twee jaar later ontvangt Scaliger via Plantijn twee boeken van Lipsius: *De Constantia* en de *De amphitheatro*. Weer later, in zijn laatste jaren in Frankrijk, ontvangt hij ook nog een exemplaar van Lipsius' annotaties bij de Tragedies van Seneca.³⁷ Die wordt hem door een student die richting de Poitou reisde

que je suis, car j'en ai perdu de beaux du reste de la librairie de mon pere dans la ville d'Agen, et en me renvoyant ceux que j'avois en Touraine, on m'en a retenu beaucoup. Somme toute, il n'y a si petit pedan qui ne soit mieus garni de beaux livres que moi.' Zie ook *Correspondence* 1590 11 09 aan De Thou over het lot van de bibliotheek van J.C. Scaliger in Agen.

³⁵ *Scaligerana* 1740, p. 237 onder *Bibliotheca Florentina*: 'Pour une parfaite Bibliotheque, il faudroit avoir six grandes Chambres. Les belles Bibliothèques d'Egypte, olim!' Scaliger heeft hier vermoedelijke een voorbeeld gehad in de bibliotheek van zijn leermeester Cujas die uit zeven of acht kamers bestond. Scaliger koesterde grote bewondering voor deze verzameling.

³⁶ Scaliger nam dit boek en de andere publicaties die hij van Lipsius ontving met zich mee naar Leiden. De titel is opgenomen in de Veilingcatalogus 1609 in de sectie *Oratores, Philologi &c.* p. 19, samen met de Lipsius' uitgaven van het *Epistolarum (selectarum) Centuria prima* (Antwerpen, Plantijn 1586), de *Variae Lectiones* (Antwerpen, Plantijn 1569) en een exemplaar van de *De Cruce* (Antwerpen, Plantijn 1597), Lipsius' studie over het kruis en de toepassing ervan als executiemiddel in de oudheid. Scaligers exemplaar van het boek duikt later op in de veilingcatalogus (1682) van Nicolaas Heinsius in de sectie *Antiquari in Octavo* nr. 49.

³⁷ *Iusti Lipsi Animadversiones in tragoedias quae L. Annaeo Seneca tribuuntur*, Leiden, Fr. Raphelengius 1588. Het exemplaar van Scaliger bevindt zich thans in de Bodleian Library te Oxford [signatuur Auct. S.4.26].

bezorgd. Scaliger laat zich zeer kritisch uit over een aantal van Lipsius' uitgaven. Hij schrijft: 'Lipsius' *De cruce* is niets waard. Ik heb het erover gehad in mijn Eusebius. Hij heeft veel fouten gemaakt in de verzen aan het einde van 'De maagd van Scherpenheuvel.'³⁸ Ondanks Scaligers negatieve oordeel neemt hij deze geschenken van Lipsius toch mee naar Leiden; al deze exemplaren zijn terug te vinden in de veilingcatalogus. Dit toont aan dat Scaliger wel degelijk ook minder gewaardeerde boeken naar Leiden heeft laten overbrengen.

Het was in de zestiende eeuw gebruikelijk dat de boekhandelaar nieuwe publicaties in ongebonden staat aanbood. De koper kon dan beslissen of hij een boek naar eigen smaak en budget liet inbinden of dat het ongebonden bleef. Een deel van Scaligers boeken is gebonden, een deel ongebonden. Waarom maakte hij soms de ene, soms de andere keuze? Zegt dat iets over de waarde van de werken voor Scaliger?

Hij liet zijn onderzoeksboeken namelijk stevast inbinden. In een brief aan Johannes Drusius senior schrijft hij dat hij geen ongebonden boeken leest of bestudeert en dat hij het onwenselijk acht om van losse vellen te lezen.³⁹ Maar er zijn zoals vaker ook hier uitzonderingen. Zo las Scaliger de tekst van Nicolas Serarius' *Trihaeresium seu de celeberrimis tribus apud Iudaeos, pharisaeorum, sadducaeorum* [...] (Mainz 1604) wél in ongebonden vorm.⁴⁰ Dat hij de boeken die hij las en gebruikte het liefst liet inbinden, impliceert dat de ongebonden exemplaren in de veiling van zijn boeken van minder belang kunnen zijn geweest. Het aantal boeken in deze 'ongebonden' rubriek bedraagt ongeveer 250 exemplaren, waaronder titels van werken van Scaliger zelf die hij als auteursexemplaren in veelvoud bezat.⁴¹ Zo vinden we in deze rubriek elf exemplaren terug van de Scaligers editie van *Pvblii Syri Mimi Selectae sententiae. Dionysii Catonis Disticha de moribus* (Leiden, Ex officina Plantiniana 1598) en acht exemplaren van Scaligers editie van de *Florilegium epigrammatum Martialis*. (Parijs, Ex typographia Roberti Stephani 1607). Een aantal andere ongebonden titels dat soms in meerdere exemplaren in de catalogus voorkomt, betreft geschenken van bevriende auteurs zoals Johannes Drusius, Hugo de Groot (1583-1645) of van drukkers.

Exemplarisch is ook de geschiedenis van een ander ongebonden werk. In 1592 ontving Scaliger van Louis Turquet de Mayerne (1550?-1618) een exemplaar van de *Épître au Roy. Présentée à Sa Majesté au mois d'octobre 1591* cadeau. Het was een bescheiden boekje dat in 1592 in Tours was verschenen.⁴² Scaliger had blijkbaar geen hoge dunk van de auteur of van de inhoud, van het boek want hij vond het niet nodig dit boekje te laten binden. Een dergelijk besluit kan uiteraard ook uit zuinigheid zijn voortgekomen. In de veilingcatalogus van Scaliger vinden we het boekje terug in de sectie *Libri incompacti* op pagina 50. Scaliger toonde niet alleen weinig interesse in de boeken die hij ongebonden liet,

³⁸ *Scaligerana*, p. 244 onder lemma Lipsius. De boeken zijn opgenomen in de veilingcatalogus 1609 in de sectie *Oratores, Philologi &c.* op pagina 19.

³⁹ *Correspondence* 1604 06 17 aan Drusius: 'Quamvis non soleo neque possum libros nisi compactos legere, tamen quae mea fuit praeter solitum impatientia non potui a foliis, ita ut soluta erant, oculos abstinere'. Zie ook: 1603 08 20 aan Lipsius: 'legi soluta adhuc praeter morem meum qui libris nisi compactis operam serio dare non possum' en *Secunda Scaligerana*. 1740, p. 187: 'Ego non soleo legere libros nisi compactos'.

⁴⁰ Bernays, *Joseph Justus Scaliger*. (1855) 1965, pp. 208-209.

⁴¹ Het aantal auteursexemplaren dat werd verstrekt, hangt af van de afspraken tussen drukker en auteur en verschillen per gelegenheid. Volgens Johannes Drusius in een brief aan Johannes Buxtorf van 21 februari 1605 (Bazel UB G 1 59:257) ontvingen auteurs doorgaans 50 auteursexemplaren van hun werk, die werden gebruikt om ten geschenke te geven aan collega's, verkoop of het ruilen voor andere titels. Cf. Voet, *Golden Compasses* 2, pp. 284-288.

⁴² *Correspondence* 1592 02 16 van Turquet de Mayerne.

hij annoteerde ze ook nooit. Dat we een exemplaar van *Épistre au Roy* en de verguisde publicaties van Lipsius (alles vóór 1593 in Frankrijk ontvangen) terugvinden in de veilingcatalogus, is een sterke aanwijzing dat Scaliger zich tot het uiterste heeft ingezet om al zijn boeken, ook de titels die hij minder interessant vond, over te laten komen naar Leiden. Deze veronderstelling wordt kracht bijgezet door een boekje over de chronologie dat hij in 1592 van Richard Thomson kreeg. Vanwege zijn – naar huidige maatstaven en gezien zijn brede belangstelling haast onbegrijpelijke – gebrek aan kennis van het Engels kon Scaliger de tekst maar moeilijk doorgronden, maar toch nam hij het mee naar Leiden en vervolgens kwam het ook in de veilingcatalogus terecht.⁴³

4.6 Scaligers netwerk in Leiden

Bekijken we de handelsroutes en -netwerken uit de Leidse periode, dan zien we dat zowel Frankrijk als de Nederlanden een goed functionerend handelscontacten in stand hielden, waarbij de rol van agenten in strategisch gelegen steden van vitaal belang was. Deze uitgebreide internationale relaties ondervonden natuurlijk ook de lasten van oorlog, tolheffing, rovers, schipbreuk, epidemiën en natuurgeweld. Dat maakte hun werking erg kwetsbaar. De omwegen met vaak lange afstanden die daarop volgden, belemmerden soepel transport. Een deel van de handelsroutes van en naar het Iberisch schiereiland was moeilijk begaanbaar door aanhoudende oorlogen en onlusten in de door Spanje bezette gebieden en de schermutselingen aan het front tussen de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden. Hierdoor liep de voorkeursroute van de aanvoer van oosterse boeken naar de Republiek via Italië, Frankrijk, Duitsland en Zwitserland. Bazel handhaafde zich daarbij tot het begin van de zeventiende eeuw als het belangrijkste centrum van de Hebreeuwse drukkunst in het protestantse Zwitserland.

Er waren meer obstakels voor de toevoer van Oosterse boeken. Bijvoorbeeld het tekort aan geschoold personeel dat Hebreeuws kon zetten en corrigeren, waardoor de productie van Hebreeuwse boeken in Italië terugliep.⁴⁴ Drukkers van Hebreeuwse boeken in Italië hadden aan het eind van de zestiende eeuw vooral te kampen met het verbod op het drukken van de Talmoed. In Venetië heerste van 1553 tot 1563 zelfs een verbod op de productie van alle Hebreeuwse boeken. Dit verbod werd – na een korte periode van opheffing – weer van kracht op 8 december 1571, samen met de verordening dat drukkers geen Joodse werklieden in dienst mochten hebben.⁴⁵ Al deze maatregelen zorgden ervoor dat Scaliger dikwijls was aangewezen op oudere edities. Die waren in omloop op de antiquarische boekenmarkt of dienden zich aan via de Joodse gemeenschap. Hierbij maakte de politieke situatie in Spanje en de staat van oorlog tussen de Republiek en Spanje een begerenswaardige collectie zo goed als ontoegankelijk: de Hebreeuwse en Arabische manuscripten van Filips II in het Escorial, gebouwd tussen 1563 en 1584.

⁴³ Een exemplaar van *A Short View of the Persian Monarchie and of Daniels Weekes* (1590). Zie P. Botley, Richard 'Dutch' Thomson c. 1569-1613. *The Life and Letters of a Renaissance Scholar*. Leiden, Boston 2016. pp. 18-19. Veilingcatalogus 1609, p. 44: *A Short view of Daniels Weekes, &c. London* [15]90.

⁴⁴ Op 12 september 1553 werd een pauselijke bul afgegeven die de vernietiging van de Babylonische en Palestijnse Talmoed verordonneerde. Menige Talmoed eindigde daardoor op de brandstapel in de Campo dei Fiori te Rome, waar veel drukkerijen waren gevestigd. Het verbod tot drukken van de Talmoed werd o.a. afgevaardigd door paus Gregorius XIII (1575-1585) en door paus Clemens VIII in 1595.

⁴⁵ D.W. Amram, *The Makers of Hebrew Books in Italy. Being Chapters in the History of the Hebrew Printing Press*. Londen 1963, pp. 352-360.

Ondanks al deze beperkingen blijft Scaliger in Leiden zijn collectie uitbreiden en zet hij waar het ook maar even kan zijn netwerk in. Daarbij blijft Dupuy een belangrijke contactpersoon. Zo stuurt hij regelmatig lijstjes met titels die hij aanduidt als ‘catalogus’⁴⁶ naar Dupuy met de opdracht ze voor hem te kopen. Scaliger voegt er aan toe dat hij belooft zorg te dragen voor een spoedige betaling: ‘Je serai tres aise de recevoir les livres de mon catalogue. Je delivrerai incontinent l'argent selon que desires.’⁴⁷ Via de Raphelengii ontvangt Scaliger in Leiden regelmatig zendingen boeken van de gebroeders Dupuy, zoals in augustus 1601.⁴⁸ Bij deze zending zit een editie van Plato met Proclus,⁴⁹ een editie van Lilius Gregorius Giraldus ‘en blanc’,⁵⁰ een exemplaar van Caelius Aurelianus en een glossarium. Scaliger dankt de broers beleefd en informeert naar de prijzen van de boeken, zodat hij hen via de Raphelengii kan betalen. In deze brief geeft hij wensen voor nieuwe aankopen door en beklagt hij zich en passant bij de broers over de hoge prijzen. Een boek dat in Parijs voor een ‘sol’ te koop zou worden aangeboden, kost in Leiden vijf of zelfs tien keer zoveel. Zo kan hij nooit een grote bibliotheek opbouwen, laat hij weten, en blijft zijn verzameling een ‘petite, maigre, et miserable bibliotheque’. Het doet er niet toe welke formaten de boeken hebben, als hij maar boeken kan ontvangen uit zijn vaderland: ‘Je desireroit avoir tou[s] les poetes que Turnebus⁵¹, Guillelmus, Morellus, Benenatus⁵² ont imprimé en quart[o ou] octavo, quand l'occasion se presentera d'en trouver es boutiques des frippiers. Je suis pauvre en tout, mesmement en livres.’⁵³

Scaliger leerde in 1598 de Franse ambassadeur in Den Haag Paul Choart de Buzanval kennen. Die verschaftte hem toegang tot zijn bibliotheek. Scaliger ging regelmatig bij De Buzanval in Den Haag op bezoek en hij nodigde hem in Leiden uit om samen in zijn bibliotheek Griekse schrijvers te lezen.⁵⁴ Hij maakte ook veel nieuwe connecties, zoals de geleerde Isaac Casaubon in Genève. [Afb. 23] Het was Richard Thomson, een leerling van Scaliger, die beide in contact bracht en er bij hem op aandrang om met de Leidse geleerde te corresponderen. Scaliger ontving een eerste brief van Casaubon in de tweede helft van december 1593.⁵⁵ Ook toen Casaubon tussen 1596 en 1599 in Montpellier verbleef, werd hun briefwisseling voortgezet. Scaligers oud-leerling Johannes Woverius (1574-1612) uit Hamburg fungeerde als tussenpersoon. Woverius verbleef enige tijd bij Casaubon in

⁴⁶ *Correspondence* 1601 11 06, aan de gebroeders Dupuy is er sprake van een ‘petit rollet ci-enclos, et qu’on cottle le pris de livres qu’on m’a envoié, et qu’on m’envoiera [...]’ Je vous supplie doncques de faire chercher les livres contenus au catalogue.

⁴⁷ *Correspondence* 1601 04 23 aan de gebroeders Dupuy.

⁴⁸ *Correspondence* 1601 08 14 aan Dupuy: ‘J’ai receu un paquet de livres qu’il vous a pleu me faire tenir, où il y avoit un Platon avec Proclus.’

⁴⁹ Deze editie van Proclus staat in de Veilingcatalogus 1609 in de sectie *Medici et Philosophici* op pagina 10.

⁵⁰ Mogelijk een uitgave van de *Vetus Calendarium Graecum et Romanum*.

⁵¹ Zie: Veilingcatalogus 1609, pagina 35: *Turnebi Poëmata. Paris. 1580*.

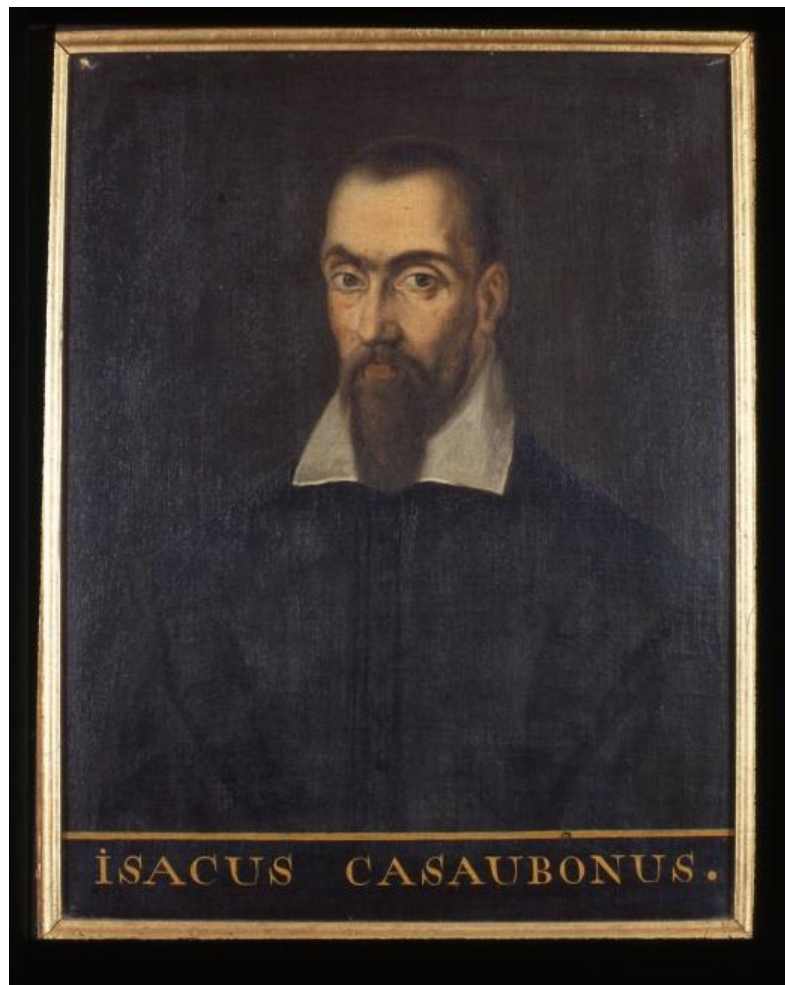
⁵² De drukkers Frédéric Morel (1552-1630) en Joannes Benenatus (†1588?) die een groot aantal klassieke auteurs publiceerden. Zie voor Morel: J. Kecskeméti, *Fédéric Morel II. Éditeur, traducteur et imprimeur*. Turnhout/Gêneve 2014.

⁵³ *Correspondence* 1601 08 14 aan Dupuy. Deze brief bevat veel interessante informatie over de prijzen van en de handel in boeken. Zie ook: *Correspondence* 1601 11 06 aan de gebroeders Dupuy: ‘Vous ne sauriez croire la peine que j’ai à recouvrer des livres, et la despense que j’y ai faict, tellement que j’en suis pouvre apres aussi avoir esté desrobé de mes domestiques, ausquels j’avoi faict beaucoup de bien.’

⁵⁴ G.W. Vreede, ‘Communication de –’ in: *Compte-rendu des séances de la Commission Royale d'Histoire ou Recueil de ses bulletins* IV (1840-1841), Brussel 1841, pp. 94-108.

⁵⁵ De eerste brief van Casaubon is gedateerd 15 december 1593. *Correspondence* 1593 12 15 van Casaubon.

Montpellier in de zomer van 1597 tot hij zich begin 1598 in Parijs vestigde. Casaubon gaf de retourbrieven mee aan Pieter van Brederode (1558-1639) die in Parijs verbleef als jurist en adviseur van Catherina van Bourbon, de zus van Hendrik IV.⁵⁶

23. Geschilderd portret van Isaac Casaubon (1559-1614).
[*Icones Leidenses* 44].

Een ander vast en betrouwbaar contact in Genève voor het afleveren van boeken was de hugenotenpredikant Simon Goulart (1543-1628). Scaliger richtte zich tot Goulart in 1602 of 1603 met het verzoek om uit het bezit van de pas overleden theoloog Théodore de Bèze een aantal edities van de *Targum*, een Aramese vertaling van de Hebreeuwse Bijbel voor hem te kopen. Scaliger had deze edities waarschijnlijk bij De Bèze gezien toen hij in Genève verbleef, want hij geeft zeer specifieke kenmerken toe aan zijn verzoek: de *Targums* zouden zijn gedrukt in het Grieks, Spaans, Arabisch en Perzisch.⁵⁷ De bibliotheek van De Bèze was echter al in 1598 verkocht en de boeken gingen dan ook aan Scaligers neus voorbij.⁵⁸ Scaliger gaf echter niet op. Goulart zou hem vast wel kunnen helpen aan een Latijnse vertaling van de

⁵⁶ R. Feenstra, 'Notice sur Pierre Corneille de Brederode (1558 (?)-1637)' in: Bruno Schmidlin et Alfred Dufour (eds), *Jacques Godefroy (1587-1652) et l'humanisme juridique à Genève. Actes du colloque Jacques Godefroy, Bâle et Francfort-sur-le-Main*, 1991, pp. 245-248.

⁵⁷ *Correspondence* 1602 11 25 aan Goulart; *Correspondence* 1603 01 17 aan Goulart.

⁵⁸ *Correspondence* 1603 06 23 aan Goulart.

koran, zo vroeg hij. Na herhaaldelijk aandringen zou hij dit boek een jaar later inderdaad ontvangen.⁵⁹

Jacques Gillot (1544-1619), een jeugdvriend van Scaliger in Parijs was eveneens een waardevol contact. Hij was een van Scaligers vaste aanspreekpunten in Parijs en zag daar persoonlijk toe op de verzending van boeken naar Leiden.⁶⁰ Binnen Scaligers netwerk maakte ook Casaubon gebruik van de diensten van Gillot toen hij nog in Montpellier verbleef om boeken naar Scaliger te sturen. De boeken die Casaubon vanuit Genève naar Scaliger verzond, kwamen doorgaans via Frankfurt of via kennissen bij Scaliger terecht. Een van die kennissen was de diplomaat Henry Wotton (1568-1639) die in 1593 bij Casaubon in Genève verbleef. Ook incidentele voorbijgangers zoals Johannes Saeckma (1572-1636), advocaat bij de Staten van Friesland, werd als koerier ingezet na zijn ontmoeting met Casaubon in Genève in 1595.⁶¹

4.7 Met hulp van drukkers en handelslieden

Een belangrijke tussenpersoon voor Scaliger in Leiden was Franciscus Raphelengius I (1539-1597). Hij en zijn zonen traden bijvoorbeeld als intermediair op tussen Scaliger en De Thou in Parijs. Van het contact tussen de familie Raphelengius en De Thou getuigt een brief van De Thou gedateerd 31 oktober 1593. Daarin laat hij Scaliger weten dat 'Le Sieur Raphelengius [junior], que j'ay veu icy [namelijk in Parijs], nous assure que nous l'avons bientôt, et que pour l'orner d'avantage [namelijk voor het *Opus de emendatione temporum*] comme il mérite, l'on a fait faire des poinçons expres des caractères des langues étrangères'.⁶² Bij deze ontmoeting gaf De Thou hem mogelijk een aantal boeken voor Scaliger in Leiden mee. De Raphelengi stonden tevens in contact met een aantal andere belangrijke internationale relaties in de Europese handel in boeken. Deze contacten verleenden allerlei diensten waarvan Scaliger ook wist te profiteren. Via de agent van Plantijn in Frankfurt, Hans Dressel, ontving Raphelengius regelmatig zendingen boeken, waaronder zich ook oosterse materiaal bevond, zoals de uitgaven van de *Typographia Medicea* in Rome.⁶³ Scaliger had grote interesse voor deze uitgaven en zal de zendingen met interesse hebben gevolgd. Raphelengius bezocht net als zijn schoonvader (vanaf 1580 wordt schoonzoon Moretus naar de beurs gestuurd) en aantal keer in de periode 1586-1597 de Buchmesse in Frankfurt. Volgens de journalen van de uitgeverij werd daar ook (ruil)handel gedreven tussen de

⁵⁹ *Correspondence* 1604 03 19 aan Goulart. Het gaat hier waarschijnlijk om *Machumetis ejusque successorum vitae, ac doctrina, ipseque Alcoran* [...]. *Haec omnia in unum volumen redacta opera et studio Theodori Bibliandri* gedrukt te Bazel 1543 of de editie van 1550. Er is geen exemplaar in het legaat van Scaliger terechtgekomen en het staat ook niet vermeld in de veilingcatalogus van 1609.

⁶⁰ Gillot stuurde o.a. een exemplaar van de *Epistolia, Dialogi breves, Oratiunculae, Poematia* [...] (Genève 1577) van Henri Estienne en een niet gespecificeerde uitgave met epigrammen gedrukt in Genève in 1590 aan Scaliger. Boeken die op de boekenbeurs van Frankfurt werden gekocht vonden ook hun weg naar Leiden via Gillot. Zie *Correspondence* 1593 03 09 van Vertunien en 1602 05 van Gillot.

⁶¹ Johannes Saeckma werd geboren in Kollum. Hij studeerde rechten aan de Universiteit van Franeker in 1588. Na zijn afstuderen maakte hij een Grand Tour via Heidelberg (1594), Bazel (waar hij in 1595 zijn doctoraat haalde) en Genève (1595). In Genève ontmoette hij Casaubon. Zie *NNBW* II, 1912, kolom 1255-1256.

⁶² *Correspondence* 1593 10 31 van De Thou

⁶³ Juynboll, *Zeventiende-eeuwse beoefenaars*. 1931, p. 41. Hans (Jean) Dressel(aer) werkte als agent voor de drukkerij van Raphelengius in de steden Frankfurt en Keulen.

vestiging in Antwerpen en die in Leiden en mogelijk zijn daar ook oosterse boeken verhandeld.⁶⁴

4.8 Casaubon, Bongars, Commelin: nieuwe contacten in Scaligers Leidse netwerk

De reeds genoemde Casaubon vervulde een belangrijk rol in Scaligers Leidse periode. Als geleerde en bibliothecaris vond hij in hem niet alleen een gelijkgestemde, Casaubon bood hem ook de toegang tot nog meer kennis. Toen Casaubon in 1604 onderbibliothecaris werd bij de Koninklijke Bibliotheek in Parijs waar De Thou de bibliothecaris was, had Scaliger een tweede directe lijn met de collectie aldaar en verkreeg hij via hem toegang tot belangrijk bronnenmateriaal. Van handschriften werden desgevraagd afschriften gemaakt die via Parijs en Rouen, met hulp van onder anderen Gillot, hun weg naar Leiden vonden. Scaliger meldt hierover – zeer tevreden, dat de communicatie tussen Parijs en Leiden op rolletjes loopt.⁶⁵

De geleerde en diplomaat Jacques Bongars, sieur de la Chesnaye et de Bauldry of de Bodry (1554-1612), speelde eveneens een sleutelrol in het Scaligers netwerk tijdens zijn verblijf in Leiden.⁶⁶ Bongars opereerde als agent voor Hendrik III van Navarra op de Buchmesse van Frankfurt en maakte daarbij herhaaldelijk gebruik van de diensten van Hieronymus Commelin, die tot hij in 1587 naar Heidelberg verhuisde, drukker in Amsterdam was geweest.⁶⁷ Bongars werd in 1593 benoemd tot ambassadeur van Hendrik IV aan de hoven van de Duitse vorsten. Dat maakte zijn positie als agent in het Duitse rijk voor veel geleerden en verzamelaars nog aantrekkelijker, ook voor Scaliger. Bongars, Commelin en Scaliger hadden elkaar al in 1574 in Genève ontmoet bij de voorbereiding van Scaligers uitgaven van Verrius Flaccus en Sextus Pompeius Festus, die een jaar later bij Petrus Sanctandreas zouden verschijnen.⁶⁸ Toen Commelin in 1587 zijn drukkerij naar Heidelberg verhuisde, legde hij vervolgens nog enkele andere edities van Scaliger ter perse, waaronder de uitgave van Ausonius van 1588. Commelin publiceerde van Scaliger voorts zijn *Emendationes ad Theocriti, Moschi et Bionis Idyllia* (Heidelberg 1596) en een jaar later het *Lexicon Doricum* met Scaligers en Casaubons emendaties, en een collectie Griekse scholia onder de titel *Theocriti, Moschi, Bionis idyllia. Gr. Lat. ad eosdem Josephi Scaligeri et Isaaci Casauboni emendationes: Scholia Graeca cum Lexico Dorico* (Heidelberg 1597).

Het atelier van Commelin in Heidelberg zou zich tot een belangrijk wetenschappelijk

⁶⁴ R. Lauwaert, 'De handelsbedrijvigheid van de Officina Plantiniana op de Büchermessen te Frankfurt am Main in de XVIe eeuw' in: *De Gulden Passer* 50 (1972), p. 172 en p. 51 (1973), p. 99.

⁶⁵ *Correspondence* 1598 10 23 aan Casaubon: 'Si Lutetiae maneres, facilius esset tibi inde huc transitus quam Lutetiam ab Arecomis tuis.'

⁶⁶ R. Kohndorfer-Fries, *Diplomatie und Gelehrtenrepublik. Die Kontakte des französischen Gesandten Jacques Bongars (1554-1612)*. Tübingen 2009. Voor zijn boekenverzameling zie: A. Patrick, 'Strassburg - Basel - Bern. Bücher auf der Reise. Das Legat der Bibliothek von Jacques Bongars, die Schenkung von Jakob Graviseth und das weitere Schicksal der Sammlung in Bern' in: B. Hans (eds), *Scriptorium und Offizin. Festgabe für Martin Steinmann zum 70. Geburtstag*, *Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde* 110 (2010), pp. 249-268.

⁶⁷ W. Port, *Hieronymus Commelinus 1550-1597. Leben und Werk eines Heidelberger Drucker-Verlegers*. Leipzig 1938 en C.P. Burger, 'De boekverkopers Commelin te Genève, Heidelberg, Amsterdam en Leiden' in: *Tijdschrift voor boek- en bibliotheekwezen* 9 1911, pp. 145-176.

⁶⁸ In de opdracht gericht aan de Heidelbergse hoogleraar geneeskunde Joannes Opsopoeus (1556-1596) in de uitgave van de *Emendationes ad Theocriti* [...] (1597) van Scaliger en Casaubon, vermeldde Commelin dat hij een paar dagen te gast was geweest bij Scaliger, die hij in twintig jaar niet had gezien. De brief is afgedrukt in: Port, *Hieronymus Commelinus 1550-1597*. 1938, Textbeilage 13, pp. 108-109.

centrum ontwikkelen. Hier werkte de humanist Fredericus Sylburgius als corrector. Andere humanisten behoorden tot de vaste vriendenkring van Commelin, zoals Janus Gruterus (1560-1626), Conradus Ritterhusius (1560-1613) en David Hoeschelius (1556-1617). Hoeschelius had toegang tot de *Bibliotheca Palatina* waar hij geregeld manuscripten in opdracht van andere humanisten kopieerde. Hij werd later tot bibliothecaris van de stadsbibliotheek van Augsburg benoemd en publiceerde in 1594 een catalogus van deze Griekse collectie. Hij correspondeerde met Scaliger over een aantal manuscripten in deze catalogus. Zo vormde zich een wijdvertakt netwerk rondom Commelin, waar Scaliger dankbaar gebruik van maakte. Commelin werd onder meer ingezet voor het uitwisselen van de correspondentie tussen Scaliger en Casaubon.

De route die hij de boeken liet afleggen, liep over land van Heidelberg naar de havenstad Hamburg. Van hieruit ging het per schip naar Amsterdam. Een andere route liep via de Buchmesse in Frankfurt, van waar de boeken naar Amsterdam werden gezonden.⁶⁹ Vanuit Amsterdam liet Commelin zijn zoon Jan II Commelin naar Leiden reizen om deze bij Scaliger af te leveren. Zo leverde Jan in mei 1596 een Venetiaanse editie van Ptolemaeus⁷⁰ en een manuscript van Georgius Monachus, dat door Marcus Welser (1558-1614) aan Scaliger was uitgeleend, in Leiden af. Commelin stond ook in nauw contact met Aegidius Radaeus (1550-1620), drukker van een aantal publicaties van Drusius in Franeker. Na Hieronymus Commelinus overlijden in 1597 werd zijn drukkerij voortgezet door twee opvolgers: zijn zwager Juda Bonnenuit of Juda Bonutius, die als koopman en geleerde heen en weer pendelde tussen Amsterdam en Heidelberg en die in nauw contact stond met Gruterus en I Commelin (1548-1615) waarmee hij stevige banden aanhield.⁷¹ Jan I Commelin dreef sinds 1587 een uitgeverij in Amsterdam terwijl hij ook de zaken in Heidelberg bleef behartigen. De band tussen de familie Commelin en Scaliger komt ook naar voren uit de rol die deze drukkers speelden bij de publicatie van Manilius' *Astronomicum* (1599-1600) dat bij Raphelengius werd gedrukt, maar volledig door Commelin werd gefinancierd.⁷² Ook zijn zoon Jan II (1577-1604)⁷³ die in Amsterdam een boekhandel uitbaatte, trad op als agent voor Scaliger. Hij verzond boeken en brieven van en naar Frankrijk. Hij onderhield via Peiresc contact met onder anderen Hostagier in Marseille en was ook betrokken bij het briefverkeer tussen Scaliger en Casaubon.

4.9 Het handelsnetwerk in de praktijk

Niet elk netwerk functioneerde op dezelfde manier. Om aan te tonen dat Scaligers collega-geleerden vaak een heel ander route volgden om hun boekenkasten te vullen, is het volgende voorbeeld van Johannes Drusius senior verhelderend. Drusius was als hoogleraar

⁶⁹ *Correspondence* 1596 02 21 aan Henricus en Fridericus Lindenbrogius: 'Mei libri, quos Hieronymus Commelinus proximis nundinis ad me misit, adhuc apud vos sunt.'

⁷⁰ *Correspondence* 1596 05 06 van H. Commelinus uit Heidelberg. Het boek is *Geographia Cl. Ptolemaei Alexandrini*. Venetiis, Apud Vincentium Valgrisius 1562 en is in de Veilingcatalogus 1609 op p. 14: *Ptolemaei Geographia Ios. Moletij. lat. Venet* [15]62.

⁷¹ Commelin schonk Scaliger ook met enige regelmaat boeken, waaronder een editie van Ocellus Lucanus en Apollodorus (de laatste titel in de sectie *libri Histori in octavo*, in de veilingcatalogus 160, p. 20). Cf. *Scaligerana* 1740 pp. 476.

⁷² R. Breugelmans, *Leiden Imprints 1483-1600 in Leiden University Library and Bibliotheca Thysiana. A short-title catalogue*. Nieuwekoop 1974, p. 67.

⁷³ *Correspondence* 1609 02 03 van Peiresc. Zie over Jan II Commelin: C.P. Burger, 'De Amsterdamsche boeken op de Frankfurter mis', *Het Boek* 23 (1935-1936), pp. 191-194.

Hebreeuws aan de Leidse universiteit verbonden geweest en deelde met Scaliger de interesse in de taal en cultuur van de Joden. Hoewel beide geleerden contact met elkaar hadden en elkaar respecteerden, volgden zij geheel andere wegen om boeken te vinden. Wegen die elkaar niet gekruist lijken te hebben, wat alleen maar bevestigt dat de vroegmoderne wereld talloos veel handelsnetwerken geteld lijkt te hebben. Zo zitten in het Hebreeuwse brievenboek van Johannes Drusius junior (1588-1609) twee brieven – gedateerd 2 oktober 1590 en 20 januari 1592 – die afkomstig zijn van de Joodse boekhandelaar Mozes ben Jacob Halevi Zion te Emden en die gericht zijn aan Drusius senior.⁷⁴ Het mag verbazing wekken dat Scaliger, die immers altijd bezig was om aan boeken te komen, dit contact niet heeft kunnen of willen benutten. Het ligt in de verwachting dat hij ieder mogelijk netwerk zou gebruiken dat voorhanden was, maar blijkbaar richtte Scaliger zich vooral op die netwerken waarin tussenpersonen een rol speelden met wie de relatie terug ging op vriendschaps- of familiebanden en die hij daarom meer vertrouwde en waarover hij meer controle kon uitoefenen.

Zoals Scaliger naar tevredenheid kon vaststellen was het boekenverkeer tussen Leiden en Parijs en andere steden zonder al teveel grote obstakels via zijn eigen contacten te organiseren. Er waren genoeg Franse vrienden en kennissen die hem een bezoek brachten en voor hem brieven en boeken uit Frankrijk meenamen. En andersom, vanuit Leiden reisden veel boekhandelaren maar ook geleerden verbonden aan de universiteit naar Frankrijk. Een zekere Du Moulin, mogelijk Petrus Molinaeus (1568-1658) hoogleraar in de filosofie in Leiden, gaf toen hij op doorreis te Parijs was, in juli 1596 een aantal zaken van Scaliger bij De Thou af. Niet veel later stuurde Scaliger een tekst van een gedicht naar Parijs via een zekere Gilles, boekhandelaar in Leiden.⁷⁵ Ook studenten die in Leiden promoveerden, zoals Jacques Esprinhard (1573-1604),⁷⁶ stuurde Scaliger op pad om boeken te kopen op de boekenmarkt in Frankfurt bijvoorbeeld of om contact te leggen met de gebroeders Estienne, uitgevers in Parijs.⁷⁷ Esprinhard trok na zijn bezoek aan Frankfurt nog door naar Leipzig en reisde via verschillende steden in Saksen door naar Wroclaw en Praag. Rond 1601 is Esprinhard in Parijs waar de gebroeders Dupuy hem als agent voor Scaliger inzetten.

Ondanks Scaligers positieve kijk op het boekenverkeer naar Frankrijk, bleek de praktijk vaak toch weerbarstig. Een brief van Charles de Harlay, heer van Dolot (1540-1617) en jeugdvriend van Scaliger, geeft een goed inzicht in de voorkeurroutes voor het (boeken)transport door Europa.⁷⁸ Scaliger gaf De Harlay een *schedium* – een lijstje met Hebreeuwse titels – aan te schaffen via een netwerk van katholieke contacten in Venetië en

⁷⁴ L. Fuks, 'Het Hebreeuwse brievenboek van Johannes Drusius jr. Hebreeuws en hebraïsten in Nederland rondom 1600', *Studia Rosenthaliana* Vol. III (1969), nr. 1, p. 11 en 12. De brieven vormen volgens Fuks het vroegste bewijs van het contact tussen niet-Joodse Hollandse humanisten en joden in het buitenland.

⁷⁵ *Correspondence* 1596 07 08 aan De Thou.

⁷⁶ Jacques Esprinhard, afkomstig uit een welgestelde familie uit La Rochelle, studeerde in Oxford en Leiden. Hij promoveerde aan de Universiteit Leiden in maart 1597. Hij maakte daarna een reis door Duitsland, Polen, Bohemen, Oostenrijk en Zwitserland.

⁷⁷ *Correspondence* 1597 04 02 van Esprinhard.

⁷⁸ De Harlay, die tussen 1585 en 1599 in Italië verbleef, stuurde regelmatig boeken aan Scaliger via Duitsland. Zie: *Correspondence* 1601 02 13 van De Harlay.

Padua.⁷⁹ Vergelijkbare lijstjes met Hebreeuwse desiderata stuurde Scaliger aan andere van zijn correspondenten zoals Pinelli en Thomson.⁸⁰

De Harlay transporteerde via boekhandelaren de boeken uit Italië via Bazel en Frankfurt, hij meed daarbij de route over de Franse Alpen richting Lyon en Parijs. Boekhandelaren durfden vanwege de controle van de Italiaanse inquisiteurs in dit gebied namelijk geen boeken rechtstreeks vanuit Venetië of Milaan naar Frankrijk te sturen.⁸¹ De Harlay schreef 'J'ay escrit en Italie pour les livres que demandez, et vous prie croire que je ne puis recevoir plus agreable et desiré tesmoignage de vostre bonne grace envers moy que vous vous serviez de moy en toutes occasions.⁸² [...] Il y a par-delà un mien tres affectionné amy Monsieur de Valence,⁸³ mon ancien compagnon d'escole, qui s'est retiré là pour se faire penser des gouttes, auquel j'ay donné ceste charge. Il est homme de lettres et tres officieux. Je m'assure qu'il s'en acquitera fidelement et diligemment. Je luy mande qu'il envoie les livres à Frankfurt à un marchand mien amy auquel j'escriray qu'il les vous face tenir en Hollande, comme il est tres aisé.⁸⁴ Begin 1601 kon De Harlay opgelucht constateren dat het transport van boeken aan Scaliger zonder problemen was verlopen: 'Je suis tres aisé qu'en fin ayez receu tous les livres tant ceux que vous ay envoyé d'icy, que ceux qu'avois donné charge qu'on vous envoya d'Allemagne, et de ce qu'ils sont à vostre goust.'⁸⁵

Louis Chasteigner de la Roche-Posay bleef vanuit zijn functie als ambassadeur een belangrijke schakel in het netwerk van Scaliger. Chasteigner zette zich constant in om boeken voor Scaliger in Italië te bemachtigen, zoals een aantal uitgaven van Arabische teksten van Avicenna en Euclides door de Medicea Pers in Rome gedrukt.⁸⁶ Deze boeken

⁷⁹ Zie voor het katholieke netwerk in Italië: *Correspondence* 1604 03 20 van Chr. Dupuy.

⁸⁰ Geen van deze lijstjes die Scaliger opstelde werden helaas teruggevonden. *Correspondence* 1601 08 13 aan Pinelli en 1601 08 23 aan Thomson, betreffende het toezenden van een exemplaar van Maimonides *Moreh nevukhi*. Mogelijk wordt hier de editie van Venetië 1551 bedoeld, maar die komt niet in het legaat van Scaliger voor. Scaliger was wel in het bezit van een exemplaar van Moses Maimonides, *Sefer Moreh nevukhim*, i.e. *Doctor perplexorum ex Arabico vertit Samuel ibn Tibbon*. [S.l.; Venetië?], 14XX, [ante anno 1480?] [UBL 877 B 11; zie Catalogus Venetië ante a. 1480] en Ibn Maymūn, Mūsā b. 'Ubayd, *Sefer Moreh nevukim* [...]. Venetië 1553. [UBL 877 B 12; zie Catalogus Sabbioneta 1553]. Zie ook *Correspondence* 1601 09 08 van Casaubon; 1601 12 01 van Denys Perrot, de zoon van Emilius Perrot, raadsheer in het Parijse Parlement, die in Londen als agent bij de verzending van meerdere Hebreeuwse boeken aan Scaliger optrad. Een week na de brief van Perrot aan Scaliger, schreef Thomson het volgende aan Perrot: 'duos Scaligero libros Hebraicos comparavi, quos iam mitto. Quaesio te uti illos solita fide et diligentia ad Scaligerum cures ferendos' (8 December 1601, BnF, Coll. Dupuy, 699, f. 96r).

⁸¹ *Correspondence* 1599 07 28 van De Harlay.

⁸² Scaliger vroeg in 1595 zijn oud-student Henri Louis Chasteigner om hem Arabische boeken uit Italië te sturen, zie *Correspondence* 1595 10 12 en 1596 01 19 van Henri Louis Chasteigner. Scaligers verzoek gaat hier over boeken in het Hebreeuws, wat duidelijk wordt uit 1600 01 06 van Harlay, noot 2 en 1600 05 24 van De Harlay.

⁸³ Charles Leberon, bisschop van Valence (zie: *Correspondence* 1601 03 20). Leberon reisde naar Venetië en Padua voor de heilzame baden. Zie *Correspondence* 1600 05 24 van de Harlay. Leberon was tot zijn dood in 1601 ook een koerier in Italië van pakjes van Scaliger aan Gian Vincenzo Pinelli in Padua.

⁸⁴ De handelaar die in de brief wordt genoemd is Thomas Zenoin, zijdeverver en -handelaar uit Bazel, die handelscontacten onderhield met Amsterdam. Zie *Correspondence* 1600 01 06 en 1600 05 24 van De Harlay. De boeken werden verscheept naar Bazel en doorgezonden naar Frankfurt. De boeken werden echter weer teruggezonden naar Bazel omdat Zenoin op dat moment niet in Frankfurt was en zijn assistent geen naam van een handelaar had doorgerekregen die ze naar Holland mee zou nemen.

⁸⁵ *Correspondence* 1601 01 06 en 1601 02 13 van De Harlay.

⁸⁶ *Correspondence* 1594 07 18 van Chasteigner de la Roche-Posay.

had hij meegegeven aan een zekere heer Rucelay zoals Scaliger hem eerder overigens specifiek had opgedragen.⁸⁷

4.10 Daniël van der Meulen, zijn handelsnetwerk en relatie met Scaliger

Aan het begin van het laatste decennium van de zestiende eeuw kwam een voor Scaliger belangrijke agent in beeld, die vooral na Scaligers komst naar Leiden een sleutelrol in diens netwerk zou spelen. Het was de uit Antwerpen gevluchte koopman Daniël van der Meulen (1554-1600) die zich in 1591 in Leiden vestigde.⁸⁸ [Afb. 24]

24. Portret van Daniël van der Meulen door Bernaert der Rijckere. 1583.
[Museum De Lakenhal, Leiden B 1337].

Van der Meulen onderhield samen met zijn oudere broer Andries (1549-1611) die naar Bremen was gevlucht, een uitgebreid handelsnetwerk tussen de Nederlanden, het noorden

⁸⁷ *Correspondence* 1594 07 18 van Chasteigner: 'Et ne faudray d'escire à Rome au Seigneur Rucelay, et le supplier de me faire tenir l'Avicenna arabic et Euclide, aussi arabic, tous entiers comme desirez, ensemble d'autres livres, qu'on aura imprimez en la mesme langue, comme me mandez. Et si tost que j'en auray eu responce, je ne faudray de vous en donner advis.' De editie van Euclides (1594) en Avicenna (1593) van de *Typographia Medicea* uit Scaligers bezit zijn te vinden onder signatuur UBL 878 A 4 en 845 A 9. Zie *Catalogus Rome 1593:2* en *Rome 1594*. Er zijn vier boeken van de *Typographia Medicea* vertegenwoordigd in de collectie van Scaliger. De Rucellai waren belangrijke humanisten, dichters en figuren in de handel en politiek. De familie was door het huwelijken verbonden met de Strozzi en Medici. Zie: L. Passerini, *Genealogia e storia della famiglia Rucellai*. Florence 1861.

⁸⁸ Van der Meulen overleed op 25 juli 1600, op 45-jarige leeftijd aan de gevolgen van de pest.

van Duitsland en het koninkrijk Napels in het zuiden van Italië. Naast Bremen waren de Duitse Noordzeesteden Hamburg en Emden in trek bij de zogenoemde emigrant-handelaren (die net als de Van der Meulens op de vlucht waren gegaan voor de Spanjaarden), omdat deze steden in neutraal gebied lagen. Bulkgoederen, onder meer textiel uit de Nederlanden en Engeland en zijde uit het zuiden van Europa, vonden in dit handelsnetwerk hun weg over de zeeën. Luxegoederen uit Italië, zoals specerijen, zeep en spiegels, volgden een route over land, door Duitsland richting de Republiek. Deze zogeheten *retouren* of goederen die over land uit Italië werden vervoerd, verkocht men langs de route of op de Duitse *Messen*. Van der Meulen onderhield met zijn koopmansbrieven uitvoerig schriftelijk contact met zakenrelaties, geleerden, politici en familieleden.⁸⁹ Scaliger maakte dankbaar gebruik van deze efficiënte handelsroutes om zijn correspondentie te verzenden, maar vooral om boeken uit Italië en de Levant naar Leiden te halen.

Naast Van der Meulen speelde, zoals reeds eerder gezegd, Paul Choart de Buzanval, ambassadeur van Frankrijk in Den Haag, vanaf 1591 een belangrijke rol in Scaligers leven. Hij was de schakel tussen de intellectuele elite van Parijs en Scaliger in Leiden. Als ambassadeur reisde hij vaak op en neer tussen het hof in Parijs en zijn standplaats Den Haag. Voor Scaliger een uitgelezen kans om deze zeer betrouwbare 'koerier' brieven en boeken in Parijs en Leiden te laten bezorgen.⁹⁰ Van der Meulen en Buzanval waren met elkaar bevriend en hun netwerken overlaptten elkaar grotendeels. Hun vertrouwensband was zo groot dat Van der Meulen diplomatieke pakketten mocht openen en kennis kon nemen van de inhoud ervan. Hoe vriendschappelijk de relatie was, blijkt ook uit een uitnodiging van de ambassadeur aan Van der Meulen en Scaliger om samen in Den Haag een oestermaaltijd te gebruiken.⁹¹ Van der Meulen voorzag De Buzanval van allerlei nieuws uit Duitsland, Scandinavië, Polen, Zwitserland en Italië. De Buzanval verstrekke Van der Meulen op zijn beurt nieuws uit Frankrijk en Engeland. Van der Meulen onderhield een internationaal correspondentienetwerk dat hij, zover we kunnen nagaan, vooral heeft opgezet ten behoeve van zijn handelsonderneming.⁹² We zien dat dit netwerk ook diensten verleende aan het boekenverkeer van en naar andere Leidse geleerden. Opvallend aan de netwerken uit deze periode is dat er onderling veel familierelaties bestonden, waardoor de betrouwbaarheid en uitgestrektheid van het totaal aan netwerken alleen maar toenam.

Daniël van der Meulen was door zijn huwelijk met Hester de la Faille gelieerd aan de welgestelde Antwerpse familie de la Faille. Hij was daarmee de zwager van Jacques de la Faille (circa 1549-1615), een telg van dit nog jonge koopmansgeslacht. Daniëls oudere broer Andries was getrouwd met Susanna de Malapert, een nicht van Hester de la Faille. De vader van Hester en Jacques, Jan de la Faille 'de Oude' (1515-1582), werkte als vertegenwoordiger

⁸⁹ De koopmansbrief werd door een aantal historici beschouwd als de voorloper van de kranten uit de zeventiende en achttiende eeuw. Cf. D.H. Cuvée, *Van Couranten en Courantiers uit de 17de en de 18de eeuw*. Amsterdam 1951, pp. 6-7. Dit beeld zien we nu niet meer gedeeld cf. A. Pettegree, *The Invention of the News. How the World came to know about Itself*. Yale 2014.

⁹⁰ Ook andere leden van de ambassade in Den Haag werden voor dit doeleinde ingezet, zoals H. de Franchimont, de secretaris van de prins van Oranje.

⁹¹ J.H. Kernkamp en J. van Heijst, 'De brieven van Buzanval aan Daniël van der Meulen (1595-1599)' in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*. deel 77. Groningen 1962, pp. 175-262, brief 66 van 6 februari 1599: 'J'envoye débaucher Monsieur de l'Escalle; sy vous esties aussy débauché comme nous, nous mangerions des huistres ensamble.'

⁹² J.H. Kernkamp, *Economisch-historisch aspecten van de literatuurproductie*. Den Haag 1949, pp. 8-9.

in Antwerpen voor de in Italië woonachtige Brusselse koopman De Haan.⁹³ Na de verovering van Antwerpen door Alexander Farnese, hertog van Parma, in augustus 1585 trokken vele handelaren weg uit de stad weg. De broers Van der Meulen vestigden zich in oktober van dat jaar in het neutrale, met het calvinisme sympathiserende, Bremen.⁹⁴ Daniël en Andries concentreerden hun handelsactiviteiten vooral op Duitsland. De jaarbeurzen in Frankfurt en Straatsburg belangrijke gelegenheden voor de handel met Antwerpen en de Noordelijke Nederlanden.⁹⁵ Frankfurt vormde een knooppunt van handelsroutes die van het zuiden naar het noorden en van het westen naar het oosten leidden. Door de gunstige ligging aan de rivier de Main, was het mogelijk om allerlei goederen zoals tapijten, wijn, stoffen en boeken op een snelle en betaalbare manier naar en van Frankfurt te vervoeren. De Main verbond Frankfurt via de Rijn met belangrijke steden zoals Bazel, Straatsburg, Mainz, Keulen en met het Nederlandse achterland. Omdat na de val van Antwerpen de handelsmogelijkheden in deze stad terugliepen richtte Daniël van der Meulen in het voorjaar van 1585 verlegde hij het zwaartepunt naar de handel op Noord-Italië. Daniël en zijn broer Andries richtten hiertoe een Nieuwe Compagnie op, die van 1585 tot 1591 actief zou zijn.⁹⁶ Belangrijke afzet- en inkoopmarkten waren in deze periode naast Londen, Frankfurt, Straatsburg en andere Duitse steden ook de Hollandse steden Middelburg en Amsterdam, waar Andries van Oyen de zaken van Van der Meulen behartigde.⁹⁷

In oktober 1591 verhuisde Daniël van der Meulen naar een voorname woning aan het Rapenburg in Leiden. In datzelfde jaar breidde hij de handel op Italië aanzienlijk uit. Omdat Andries in Bremen bleef wonen, onderhielden beide broers een uitgebreide deels zakelijke, deels persoonlijke correspondentie. Vanuit Leiden zocht Daniël, als voorbeeld van een *trait d'union* tussen Noord en Zuid,⁹⁸ contact met de Noord-Nederlandse vrachtaarders om zijn handelsactiviteiten voort te zetten. De gezamenlijke onderneming van Van der Meulen en De la Faille⁹⁹ zond voor het eerst een schip vanuit Londen naar Italië in 1584. Van der Meulen volgde hiermee de familie De la Faille, die al langer handel dreef met Italië. Er werd gevaren op Venetië en later op Genua, de haven die een goede verbinding met Marseille kende en waar goederen als katoen, aluin, wijnsteen, kappertjes en galnoten uit Syrië werden overgeslagen voor transport naar Holland. Venetië was en bleef de toegangspoort

⁹³ Zie voor de familiegeschiedenis van Van der Meulen: G. Jongbloet-Van Houtte, *Brieven en andere bescheiden betreffende Daniël van der Meulen 1584-1600*. Deel 1: augustus 1585-september 1585. Den Haag, 1986, p. XV-XXVI en L. Kooijmans, *Vriendschap en de kunst van het overleven in de zeventiende en achttiende eeuw*. Amsterdam, 1997, pp. 7-68.

⁹⁴ In de periode 1574-1581 verbleven Daniël en zijn drie zusters in ballingschap in de stad Keulen; zijn oudere broers Jan (Jean du Moulin) en Andries bleven met hun moeder achter in Antwerpen.

⁹⁵ De jaarmarkten in Frankfurt speelden zich af rond Pasen (Vastenmisse of Paasmisse) en in september (Herfstmisse of Septembermisse). In Straatsburg kwamen handelslieden bijeen tijdens het feest van St. Jan en rond Kerstmis, dus rond 24 juni en 25 december. Zie voor de invloed en betrokkenheid van de Antwerpse handelaren op de internationale handel in Europa: O. Gelderblom, *Zuid-Nederlandse kooplieden en de opkomst van de Amsterdamse stapelmarkt (1578-1630)*. Hilversum 2000.

⁹⁶ Als nieuwe compagnon sloot zich de in Keulen woonachtige Antoine Lempereur uit Doornik aan. De overeenkomst met zwager François Pierens, die al in de Oude Compagnie partner was, werd voortgezet. Lempereur was in de periode 1576-1580 bij Pierens in Antwerpen werkzaam geweest. De situatie voor Antwerpen werd nog slechter toen vanaf 1590 ook de kust van Vlaanderen voor de handel werd geblokkeerd.

⁹⁷ In al deze steden had Van der Meulen agenten. In Londen was dat Wouter Aertssen.

⁹⁸ Deze typering is overgenomen van G. Jongbloet-Van Houtte, *Brieven en andere bescheiden*. 1986, p. XLIX.

⁹⁹ De la Faille en Van der Meulen gingen nimmer een handelscompagnie aan, Van der Meulen vond zijn zwager daar te wispelturig voor, maar zij werkten wel regelmatig samen in verschillende ondernemingen.

tot de Levant door de verbinding met de kuststad Antiochië en met Aleppo verder landinwaarts. De Venetianen beschouwden hun verworven handelspositie als een alleenrecht en weerden de Hollanders op alle mogelijke manieren uit hun stad, maar uiteindelijk zonder succes.¹⁰⁰ De handelaren uit de Nederlanden zochten hun heil daardoor steeds meer in Aleppo, dat sinds het begin van de zeventiende eeuw de belangrijkste stapelplaats van exportproducten in de Levant was. Steeds meer Nederlandse kooplieden vestigden zich dan ook hier, De Van der Meulens vormden hierop geen uitzondering; ook zij openden er een handelsvestiging. De handelsfirma van de gebroeders Van der Meulen beantwoordt hiermee aan het beeld van een gemiddelde internationaal georiënteerde handelsfirma in de zestiende eeuw. Er is sprake van centrale leiding vanuit een locatie, die gewoonlijk niet de functie van stapelplaats heeft. Ze maken gebruik van agenten en commissiehandelaren, vaak betrouwbare familieleden ('cosijns'), die goederen inkopen, verkopen en doorzenden.¹⁰¹

De handel die Van der Meulen over land voerde, werd gevormd door een goederenstroom van Holland naar Italië en omgekeerd.¹⁰² Dat het vervoer een kwestie van heel wat tussenstops, overhevelingen en lastige obstakels was, mag blijken uit de volgende beschrijving. De handelsroute liep eerst via Londen en Amsterdam, goederen werden vervolgens per schip naar doorvoerhaven Hamburg vervoerd. Na Hamburg voert de weg naar Frankfurt, Neurenberg en Augsburg, waar in elke stad een agent van Van der Meulen klaar staat. In Frankfurt is dat Hendrick Goyvaerts, in Neurenberg Hans de Stichter en in Augsburg Caspar Corona (Cron). Twee agenten, Hans de Stichter en Johan Pipeler, werden gestationeerd in Neurenberg. Zij speelden een actieve rol in het correspondentienetwerk van Van der Meulen. In het zuiden van Duitsland had de onderneming geen vertegenwoordiging. De reis door de bergen loopt via München, over de Brennerpas naar Seefeld en Innsbruck, voor een tussenstop of overnachting.¹⁰³ Na Innsbruck begint de oversteek over de bergen, berucht om het onstuimige weer en de felle winden. De volgende stop van de transporteurs is Bolzano om vervolgens richting Venetië te trekken. Vanuit Venetië gaat een deel van de goederen per schip langs de Adriatische kust en via de Apennijnen naar Napels.

De retourzending terug is evenmin sinecure. Vanuit Italië vindt voornamelijk zijde uit Napels, Venetië, Verona of Vicenza via diezelfde route door Duitsland de weg naar Holland. In Frankfurt wordt nog wel eens Italiaanse handelswaar van de hand gedaan, en als dat vanwege te lage prijzen niet lukt, gaat de handel door naar het noorden via de Hanzestad Stade of Hamburg, met de hulp van agenten François Bouduwijns en Hans Berrewijns.

¹⁰⁰ Tekenend is het verhaal van een jongeman, Hendrick, die door De la Faille in 1587 en 1588 naar Aleppo en Antiochië werd gestuurd om te achterhalen welke goederen gewenst waren uit het gebied, hoe men moest betalen, welke paspoorten er voor veiligheid nodig waren, etc. Toen de Venetianen de intenties van Hendrick doorkregen, werd hij gesommeerd te vertrekken en gedwongen via Tripoli weer naar Holland te reizen. J.C. Vermeulen, 'De handelsbetrekkingen met het Middellandse Zeegebied in de jaren 1588-1592, naar gegevens uit het archief van Daniël van der Meulen' in: J.H. Kernkamp, *De handel van Daniël van der Meulen c.s. in het bijzonder rond de jaren 1588-1592*. Leiden 1969, p. 33.

¹⁰¹ W. Brulez, 'l'Exportation des Pays-Bas vers l'Italie par voie de terre au milieu du XVIe siècle', *Annales, Economies, Sociétés, Civilisations*, XIV 1959, nr. 3, pp. 461-491.

¹⁰² Zie voor routes, prijzen en producten: R.F. Claassen, *De Overlandhandel op Italië van de Gebroeders van der Meulen. Kooplieden tijdens het laatste kwart van de zestiende eeuw*. Den Haag 1969.

¹⁰³ Goederen uit de Zuidelijke Nederlanden werden direct naar Italië verstuurd via een landroute over Keulen door het zuiden van Duitsland of via de Rijn tot Bazel.

De organisatie van deze handel over land en de correspondentie met Italië ligt in handen van Andries Van der Meulen.¹⁰⁴ De agenten van zijn compagnie in Venetië zijn Francisco Vaneeckeren, Antonio van Nesten en Melchior Noirot.¹⁰⁵ In een andere belangrijke handelsplaats, stad en koninkrijk Napels, vinden veel grote en druk bezochte jaarmarkten plaats; vanuit heel Italië stromen handelaren hier naartoe. Dat de weg tussen Napels en Rome berucht is vanwege de vele overvallen weerhoudt de reizigers niet.¹⁰⁶ Het koninkrijk Napels staat weliswaar onder bewind van de Spaanse Habsburgers, maar dat heeft blijkbaar geen invloed op de Nederlandse handel. Gerard Mahieu en Balthazar Noirot zijn hier de handelsagenten.¹⁰⁷ Ook in andere Italiaanse steden zoals Vicenza en Verona zijn agenten voor de Van der Meulens actief. Zij sturen goederen door naar Augsburg, waar Caspar Corona¹⁰⁸ ze opvangt en doorstuurt naar Neurenberg. Hans de Stighter vormt vervolgens hier de schakel en zorgt dat de goederen in Frankfurt terechtkomen, om vandaaruit door te gaan naar Hamburg, Stade en in mindere mate Bremen.

Het succes van de handel op Italië over land en over zee kan worden afgelezen uit het functioneren van de 'Nieuwe Napelsche Compagnie' (1594-1599 en opnieuw in 1599-1604).¹⁰⁹ Met de oprichting zou de directe zeeroute naar het koninkrijk Napels aan belang winnen, maar de handelsroute over land bleef daarnaast in gebruik. Livorno was daarbij sinds 1591 door toedoen van groothertog Ferdinand I (1587-1609) een toonaangevende Middellandse Zeehaven geworden alsook een vrijhaven voor Joden en mohammedanen. Livorno werd voor de handel met de Levant de belangrijkste doorvoerhaven en het internationale handelscentrum van Toscane.¹¹⁰ Meer naar het oosten nam de dreiging van Turkse, Griekse maar ook Nederlandse piraterij sterk toe. Tot 1592 was er vrijwel geen sprake van directe Nederlandse handel op de Levant.¹¹¹ De handel met Venetië zelf en

¹⁰⁴ Bremen was in het netwerk van Van der Meulen geen handelsplaats, maar wel een belangrijk knooppunt van communicatie. Cf. R. Andriessen en H.F. Cohen, 'Op zoek naar een stapelmarkt. Onderzoekingen in het archief Daniël van der Meulen' in: Kernkamp, *De handel van Daniël van der Meulen*. 1969, p. 5.

¹⁰⁵ Melchior Noirot was zaakgelastigde (procureur) van Andries van der Meulen maar ook van Nicolaas de Malapert en Johannes Vivianus (1543-1598) in Venetië. De Noirots deelden familiebanden met de familie Vaneeckeren: Esther Vaneeckeren was namelijk de moeder van Melchior Noirot. Cf. W. Brulez, *Marchands Flamands à Venise I (1568-1605)*. Brussel, Rome 1965, nr. 788, 947 en 1215.

¹⁰⁶ Erfgoed Leiden en Omstreken (hierna: ELO), Archief Daniël van der Meulen inv. nr. 593a nr. 133 idem, 15-17-1592.

¹⁰⁷ Balthazar Noirot (broer van Melchior en een neef van Daniël van der Meulen) was agent te Napels. Hier kwamen de belangrijke landroute en zeeroute van en naar Italië bij elkaar. Van der Meulen richtte in 1594 de 'Nieuwe Napelsche Compagnie' op, waar zowel Mathieu als Noirot bij betrokken waren. Zie over Noirot en de agent Gerard Mathieu: Jongbloet-Van Houtte, *Brieven en andere bescheiden*. 1986 op www.historici.nl. De brieven van en aan Van der Meulen zijn (digitaal) te raadplegen in het archief van ELO.

¹⁰⁸ Andriessen en Cohen, 'Op zoek naar een stapelmarkt'. Leiden 1969, p. 13.

¹⁰⁹ De Nieuwe Napelsche Compagnie werd in 1593 opgericht door Daniel en Andries van der Meulen opgericht samen met Andries' zwager Johannes Vivianus en Nicolaas de Malapert (1564-1615) uit Bremen in het katholieke Aken. Van hieruit werd vooral op en met Spanje handel gedreven. Zie: Jongbloet-Van Houtte, *Brieven en andere bescheiden*. 1986, p. IX, XXXI, via www.historici.nl.

¹¹⁰ J.H. Kernkamp, 'Scheepvaart- en handelsbetrekkingen met Italië tijdens de opkomst der Republiek' in: *Economisch-Historische herdrukken. Zeventien studiën van Nederlanders [...]*. Den Haag 1964, pp. 217-218.

¹¹¹ De handel op dit gebied was in handen van de Venetianen en de Fransen. In de jaren 1587-1588 was door Jacques de la Faille een exploratietocht uitgerust om de handelsmogelijkheden in de Levant in kaart te brengen. De la Faille probeerde Van der Meulen hierin mee te krijgen, maar die ging niet op zijn verzoek in. J.C. Vermeulen, 'De handelsbetrekkingen met het Middellandse-Zeegebied in de jaren 1588-1592, naar gegevens

daarmee de handel van de Hollanders op de Ionische eilanden en Kreta, was een uitzondering.

Landroutes waren evenmin gegarandeerd veilig. Welke route ook gekozen werd, één factor vormde vaak een belemmering voor de Hollanders om handel te kunnen drijven: hun godsdienstige overtuiging. Rond 1590 waren er serieuze gevaren verbonden aan de graanhandel overzee met Italië, vooral rond de retourvrachten naar Holland. De zeeën werden bevolkt door piraten uit Barbarije (het huidige Noord-Afrika), Frankrijk en Engeland en ook de verhouding met Spanje bleef onverminderd onbetrouwbaar en riskant. Pas in 1596 kon de Republiek politiek vriendschappelijke betrekkingen met Venetië aanknopen.

Dat Scaliger gebruikmaakte van de agenten van Van der Meulen voor het boektransport vanuit Italië blijkt uit een brief gedateerd op 25 november 1595 die een zekere Bontiers vanuit Rome tot hem richt. Deze onbekende tussenpersoon meldt dat hij op 18 oktober exemplaren van Avicenna, Euclides, een Arabisch missaal en een Arabisch alfabet in Napels overhandigde aan Balthazar Noirot, de plaatselijke agent van Van der Meulen, en dat hij Noirot had verzocht deze boeken naar Scaliger te sturen.¹¹² Dit soort brieven en pakketten werd waarschijnlijk vergezeld van (zakelijke) correspondentie en luxe goederen door de handelonderneming via Duitsland naar Holland gestuurd. Daniël van der Meulen vond het belangrijk om deze stroom van informatie te faciliteren, getuige zijn opmerking aan zijn zwager Antoine L'Empereur: 'Envoyer sans information ce seroit une pure folie.'¹¹³

Daniël van der Meulen was al met al een van de centrale figuren voor de vergaring van nieuws in de Republiek en daarmee een belangrijke bron van informatie waar ook Scaliger zijn voordeel mee kon doen. Van der Meulen zorgde voor goed georganiseerd berichtenverkeer. Hij vormde de spil in een informatienetwerk van correspondentie en algemene nieuwsberichten, getuige de duizenden brieven en honderden geschreven *avis*, *nouvelles*, *gazettes* en pamfletten die hij via zijn handelonderneming liet bezorgen.¹¹⁴ Een belangrijk deel van het nieuws kwam uit Duitsland via de Franse gezant en Van der Meulens al hierboven genoemde correspondent Jacques Bongars de Bodry. Deze gezant was ook de schakel tussen de Duitse geleerde Joachim Camerarius de Jongere (1534-1598) en Van der Meulen.¹¹⁵ Zowel diplomaten als De Buzanval en de Engelse ambassadeur George Gilpin

uit het archief van Daniël van der Meulen' in: Kernkamp, *De handel van Daniël van der Meulen* 1969, p. 2 en bijlage 1.

¹¹² *Correspondence* 1592 11 25 van Bontiers: 'Environ le 18 d'octobre je fis response à vos dernieres, estant à Naples, où je mis es mains du Seigneur Baltazar Noirot un Avicenne, Euclide, et alphabeth arabics, corrigé de nouveau pour les vous faire tenir avec un Missal aussi arabic; le tout ayant cousté soixante et trois livres et demye, à quoy il n'y eut moyen de marchander, car il y a un taux fait par le Grand Duc à tant de quatrins pour feuille'. Balthasar (ook wel als Balten of Baldissera) Noirot was een broer van Melchior en Adriaan Noirot (Narot) en werkte als agent in Napels en Venetië. Cf. W. Brulez, *Marchands Flamands à Venise I (1568-1605)*. Brussel, Rome 1965.

¹¹³ ELO Coll. Daniël van der Meulen Inv. Nr. 579: Brief Daniël van der Meulen (Leiden) aan Antoine L'Empereur (Bremen) d.d. 27 maart 1592. Geciteerd in: R. Andriessen en H.F. Cohen, 'Op zoek naar een stapelmarkt. Onderzoekingen in het archief Daniël van der Meulen' in: Kernkamp, *De handel van Daniël van der Meulen*. 1969, p. 30.

¹¹⁴ Zie voor inhoud en betekenis van deze nieuwsberichten: A. Stolp, *De eerste couranten in Holland, bijdrage tot de geschiedenis der geschreven nieuwstijdingen*. Haarlem (1938) en voor de stad Bremen als centrum voor nieuwsgaring: H. Jesse, 'Vorläufer des Journalismus' in: *Jahrbuch der Bremischen Wissenschaft* 1 (1955), pp. 138-154.

¹¹⁵ De brieven en pakketjes werden vanuit Straatsburg, de standplaats van Bongars de Bodry, via Keulen naar Leiden gezonden waarbij de post gemiddeld tien tot twintig dagen onderweg was.

(1514?–1602) als Christiaan Huygens senior (1555-1624), Cornelis Aerssens (1545-1627) secretaris van de Raad van State en griffier van de Staten-Generaal profiteerden van deze dienst.¹¹⁶ Ook Scaliger vervulde een actieve rol in dit netwerk van Van der Meulen. Zo voorzag hij in opdracht van Aerssens een Arabische brief van de sultan van Marokko Moulay Abu Faris aan prins Maurits van Oranje (1567-1625) van een Franse vertaling in de marge.¹¹⁷

Van der Meulen was zelf ook geïnteresseerd in boeken en bracht een rijke bibliotheek bijeen. Hij toonde bovendien een zekere interesse in de oosterse cultuur. Zo vroeg hij van Buzanval een exemplaar van Lazaro Soranzo's *L'Ottomanno dove si da pieno ragguaglio della potenza del pres. signor de' Turchi Mehemeto III, della guerra d'Ongheria* [...] (Ferrara, Vittorio Baldini 1598).¹¹⁸ Zoals we hebben gezien leende Scaliger zijn eigen boeken niet graag uit en Van der Meulen zal hem dan ook niet hebben benaderd met dergelijke verzoeken. Van der Meulen toonde zich ruimhartiger en leende wel regelmatig boeken uit aan Scaliger. Van der Meulens bibliotheek werd door menig geleerde, inclusief Scaliger, geroemd. Bij zijn dood in 1601 omvatte de veilingcatalogus van zijn collectie zo'n 1.200 nummers.¹¹⁹

4.11 Arabische boekenleverancier: Chasteigner in Rome

Vanuit Italië, het centrum van de Arabische drukkunst, speelde de zoon van zijn voormalige beschermheer Chasteigner een belangrijke rol in Scaligers netwerk. Henri Louis Chasteigner de la Roche-Posay, de zoon van Scaligers beschermheer, verbleef aan het einde van de zestiende eeuw te Rome en werd in 1602 benoemd tot Frans ambassadeur in Rome. Hij maakte net als Scaliger gebruik van het netwerk van Van der Meulen en zijn agenten. Toen Chasteigner erin geslaagd was in Napels een aantal boeken in het Arabisch voor Scaliger te kopen, liet hij die naar Van der Meulen in Leiden vervoeren via Balthasar Noiroth. Van der Meulen leverde de brief en het pakket bij Scaliger af. Een brief van Henri Louis Chasteigner, van 12 oktober 1595 geeft een goed inzicht in het functioneren van het netwerk. Chasteigner schreef:

¹¹⁶ J.H. Kernkamp en J. van Heijst, 'De brieven van Buzanval aan Daniël van der Meulen (1595-1599)' in: *Bijdragen en mededelingen van het Historisch Genootschap*. Deel 77. Groningen 1962, p. 179. Aerssens benaderde Scaliger ook voor het vertalen van teksten in het Arabisch; zie: *Correspondence* 1606 07 07 aan Aerssens en 1607 10 15 aan Ubertus.

¹¹⁷ Gedateerd 27 januari 1606. Nationaal Archief Den Haag, archiefstuk 12594.1.

¹¹⁸ Brief van Buzanval (Den Haag) aan Van der Meulen (Leiden) d.d. 20 oktober 1599. ELO Coll. Daniël van der Meulen Inv. Nr. 664. Zie voor de activiteit van Van der Meulen in de boekhandel Jongbloet-Van Houtte, *Brieven en andere bescheiden*. 1966, pp. LXXII-LXXXV.

¹¹⁹ *Catalogvs Librorvm Bibliothecae Clarissimi Doctissimique viri, piae memoriae, D. Danielis Vander Meulen*. *Catalogue vande Boecken des gheleerden ende wijdtberoemden Heeren, Saligher ghedachtenisse, D. Danielis vander Meulen*. Leiden, C. Raphelengius 1600. Zie ook: M.D.C. J.H. Kernkamp, 'Een boekenveiling in 1601', *Bibliotheekleven* 25 (1940), pp. 50-52; J.H. Kernkamp, 'De bibliotheek van den koopman Daniël van der Meulen onder den hamer' in: A. Hulshoff, *Opstellen bij zijn afscheid van de bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht op 31 Mei 1940 aangeboden aan G.A. Evers*. Utrecht 1940, pp. 187-203. In Leiden had Van der Meulen een bibliofiele zielsgeenoot gevonden in Philips van Marnix van St. Aldegonde, die een rijke bibliotheek met in totaal ca. 1550-1600 boeken bezat. Zie: J.H. Kernkamp, 'Marnix van St. Aldegonde: bibliophil of bibliomaan' in: *Het Boek* 25 (1938-39), pp. 215-223. Scaliger heeft, zover bekend, privé geen boeken gekocht uit de veiling van de bibliotheek van Marnix in 1599. De Leidse bibliotheek deed dat wel. Hetzelfde geldt voor de veiling van de bibliotheek van Gerard Mercator in 1604, waarvan helaas geen catalogus is overgeleverd. Zie voor een bibliografische beschrijving van deze catalogus: B. van Selm, *Een menighe treffelijcke Boecken*. 1987, p. 159 (nr. 21); B. van 't Hoff, 'De catalogus van de bibliotheek van Gerard Mercator' in: *Het Boek* 35 (1961-1962), pp. 25-27.

In Rome tenslotte ontving ik uw bericht van augustus, waardoor ik was verrast, gezien hoe weinig van onze brieven in uw handen zijn gekomen. We zijn gisteren in deze stad aangekomen en hebben de boeken waarnaar u laatste augustus hebt gevraagd voor u gekocht van de uitgever Raimondi¹²⁰ die hij onlangs heeft laten drukken.¹²¹ Het zijn een complete Euclides en Avicenna, die niet apart van elkaar worden verkocht en het Arabische Missaal. Hij gaf ons ook een uitgave van het Arabisch alfabet, dat hij corrigeerde [...] als antwoord op de verzoeken die de heer Raphelengius hem stuurde.¹²² Wij hebben alleen deze boeken gevonden uit de lijst die we van u ontvingen. De drukker heeft ons verzekerd dat hij u de boeken zal sturen die hij nog ter perse zal leggen, of andere publicaties die u wenst te ontvangen. We hebben de boeken in handen van de heer Balthazar¹²³ gegeven, die ons beloofde ze te bewaren; tot we hem zeggen dat er voldoende zijn om ze naar Preuilly te verzenden, en dat ze van daaruit naar u toe worden gestuurd.¹²⁴

4.12 Nieuwe oogst: de uitgaven van de *Typographia Medicea* en andere Arabische boeken

Scaliger was vooral op zoek naar originele bronteksten om nog beter tot de geheimen van het Arabisch door te kunnen dringen. Omdat dit soort teksten niet wijdverbreid in Westerse

¹²⁰ Waarschijnlijk de oriëntalist Giovanni Battista Raimondi, directeur van de *Typographia Medicea*. Deze drukkerij was in 1584 opgericht door groothertog van Toscane, Ferdinando de' Medici (1549-1609). De drukkerij was gespecialiseerd in oosterse typografie. De boeken die werden gedrukt waren deeld bedoeld om de 'ongelovigen' in het oosten te kerstenen. Een ander deel van de uitgaven bedienden juist de christelijke gemeenschappen in het oosten met uitgaven in hun eigen taal, zoals Syrisch.

¹²¹ *Correspondence* 1595 10 12 van Henri Louis Chasteigner. Dit zijn de boeken Euclides, *Elementorum geometricorum libri tredecim, ex traditione doctissimi Nasiridini Tusini, nunc primum Arabice impressi*, Rome, In typographia Medicea 1594 en Avicenna, *Libri quinque Canonis medicinae, [...] quibus additi sunt in fine eiusdem libri logicae, physicae, et metaphysicae, Arabice nunc primum impressi*, Rome, Typographia Medicea 1593. In de collectie van Scaliger bevinden zich een uitgave van Avicenna en Euclides, beide gedrukt door de Typographia Medicea. [UBL 878 A 4; 845 A 9; zie Catalogus Rome 1593: 2 en Rome 1594]. De derde titel is waarschijnlijk de uitgave van Giambatista Eliano, *l'tiqad al-amana al urtuduksiyya* of *Sacrosanctae Romanae Ecclesiae unitatem venientibus facienda proponitur* (Rome, In Typographia Medicea 1595), een geloofsbelijdenis van de oosterse kerk die blijkbaar eind september 1595 van de pers was gekomen. Er zijn drie versies van gedrukt: twee bevatten de tekst in Arabisch en Latijn en een is geheel in het Arabisch gedrukt. [UBL 877 D 19-2 samengebonden met een exemplaar van de *Fidei orthodoxae brevis professio arab.-lat.* Rome, Francesco Zanetti 1580; zie Catalogus Rome 1566 en Rome 1580]. De boeken werden verzonden in november via Bontiers cf. *Correspondence* [1595] 11 25 van Bontiers.

¹²² Het *Alphabetum Arabicum* kwam in 1592 van de pers. Deze uitgave vormde de inspiratiebron voor Raphelengius' publikatie *Specimen characterum Arabicorum Officinae Plantiniana* (Leiden 1595). Zie: H.D.L. Vervliet, *Cyrillic and Oriental Typography in Rome at the End of the Sixteenth Century. An Inquiry into the Later Work of Robert Granjon (1578-90)*. 1981, p. 10. Scaliger heeft mogelijk Raphelengius' vraag doorgegeven aan Henri Louis Chasteigner in een verloren gegane brief van 31 augustus 1598. *Correspondence* 1595 11 12 van Chasteigner: 'Nous arrivâmes hier en ceste ville, et avons apporté les livres que nous avons acheptéz, qui sont un Euclide et Avicenna entiers (qui ne se vendent point separéz) et le Missal arabic que demandiez par la vostre du dernier aoust, qui estoit achevé d'imprimer depuis quinze jours. Cestuy-là de qui nous les avons acheptéz, nous a aussy donné un alphabet arabic qu'il a corrigé [...] pour response aux demandes de Monsieur Rapheling. Nous n'avons trouvé que cela des livres que demandiez. Il nous a donné le memoire que vous envoyons des livres qu'il doit imprimer, où pourrez voir ceux que desireriez, que nous vous enverrons quand il vous plaira nous les faire sçavoir, desirant vous pouvoir monstren en chose de plus d'importance combien je me sens vostre obligé. Nous avons mis les livres entre les mains du Seigneur Balthazar qui nous a promis vous les faire tenir seurement et en bref; combien que nous mandez qu'il suffiroit les envoyer à Preuilly, et que de là on les vous feroit tenir.'

¹²³ Bedoeld wordt Balthasar Noiro: zie ook *Correspondence* 1596 01 19 van Henri Louis Chasteigner.

¹²⁴ *Correspondence* 1595 11 12 van Chasteigner.

bibliotheken aanwezig was, had hij al eerder, rond 1570, besloten zelf een verzameling boeken in oosterse talen aan te leggen, met bijzondere aandacht voor het Arabisch.¹²⁵

Een dergelijke verzameling kon Scaliger alleen aanleggen met hulp van anderen. Een van hen was Henri Louis Chasteigner, die tijdens zijn verblijf aan het einde van de zestiende eeuw in Rome een aantal Arabische werken voor hem kocht. Mogelijk schafte hij een aantal daarvan direct bij de *Typographia Medicea* aan. Deze drukkerij werd in 1584 in opdracht van paus Gregorius XIII opgericht in Florence door Ferdinando I de' Medici, groothertog van Toscane. De drukkerij produceerde een aantal van de vroegste boeken die in het Arabisch werden gedrukt. In de jaren 1584 tot 1614 verschenen 20 boeken gedrukt in verschillende oosterse talen.

Chasteigner verzorgde via een kennis genaamd Bontiers ook de verzending ervan. Bontiers verbleef rond 1595 een aantal jaren in Rome. Ook hij werd door Scaliger ingezet om Arabische publicaties te kopen.¹²⁶ Bontiers onderhield op zijn beurt nauwe handelscontacten met Napels. Zo stuurde hij op 12 november 1595 de door Chasteigner gekochte 'Avicenne, Euclide, et alphabeth arabics, corrigéz de nouveau [...] avec un Missal aussi arabe'¹²⁷ vanuit Rome aan *Seigneur* Baltazar Noiroi te Napels; ze zullen zes dagen later arriveren. Bontiers vermeldt over deze zending dat Chasteigner in totaal 63 en een halve *livres* of bijna 32 florijnen had betaald, als gevolg van een vast bedrag per pagina dat door De' Medici was vastgesteld. Het was een meevaller dat Chasteigner het exemplaar van het Arabische alfabet gratis meekreeg.¹²⁸ Noiroi verscheepte vervolgens het pakket naar Leiden. Het transport van de boeken duurde blijkbaar lang want op 19 januari 1596 informeerde Chasteigner vanuit Rome bij Scaliger of de zending én een bijgesloten lijst met nog te verschijnen titels bij de *Typographia Medicea*¹²⁹ al waren afgeleverd door Van der Meulen.¹³⁰ Het is opmerkelijk dat Chasteigner bij de boeken van Euclides en Avicenna uitdrukkelijk vermeldde dat het om complete exemplaren of *entiers* ging die blijkbaar niet los van elkaar werden verkocht. Er waren namelijk ook katernen van de eerste hoofdstukken ervan in omloop, die los waren verkocht voordat de complete tekst gereed was. Zo bezat Scaliger volgens de Leidse bibliotheekcatalogi ook een aantal losse katernen van Euclides en Avicenna, die hij dus bij een vroegere gelegenheid moet ontvangen hebben.¹³¹

¹²⁵ Ook de oplagen van dit soort boeken waren gering volgens G. Roper, 'Early Arabic Printing in Europe,' 2002, p. 147: 'Given that the number of Arabic scholars in Europe was very limited, Arabic editions were inevitably small and expensive: probably not more than 500 copies were printed in most cases.'

¹²⁶ *Correspondence* 1595 10 18 aan Bontiers.

¹²⁷ Waarschijnlijk een exemplaar van de *Confessio brevis fidei Christianæ Arab. & Syr.* van Giambattista Eliano (Rome, Domenico Basa 1580) zie: *Catalogus Rome 1580*.

¹²⁸ *Correspondence* 1595 11 25 van Bontiers, De uitgaven van Euclides en Avicenna waren gepubliceerd in 1593 en 1594 door de *Typographia Medicea* [UBL 845 A 9 en 878 A 3; zie *Catalogus Rome 1593*: 1; 1593: 2 en *Rome 1594*]. In de collectie van Scaliger bevindt zich ook het exemplaar van het Arabische alfabet (1592) dat Chasteigner ten geschenke had gekregen. [UBL 877 D 12; zie *Catalogus Rome 1592*: 1]. Bontiers overhandigde de exemplaren aan Balthasar Noiroi in Napels op 18 november 1595.

¹²⁹ Deze lijst is niet bewaard gebleven.

¹³⁰ *Correspondence* 1596 01 19 van Henri Louis Chasteigner: 'Il y a deux mois et demy que estant à Naples je vous escravis par la voye de Monsieur Vandermeulen, et par mesme voye vous envoyay un Euclide et Avicenna entiers, et un Missal arabe, avec un memoire de tous les livres que l'on espere d'imprimer à l'imprimerie du Grand Duc de Toscane. S'il y a quelque chose que desiriez avoir, m'en donnant avis je ne fauldray à vous l'envoyer incontinent s'il se trouve imprimé.'

¹³¹ Deze losse katernen zijn nu niet meer in het legaat aanwezig. Zie voor de vermelding ervan de *Catalogus* onder *Rome 1593*: 2 en *Rome 1594*.

Al eerder in 1592, dus nog in zijn Franse periode, had Scaliger een andere uitgave van de *Typographia Medicea* ontvangen, namelijk een exemplaar van het cosmografische werk van al-Idrisi dat in Rome was gepubliceerd. In juni 1592 schreef hij aan een verder onbekende correspondent met de achternaam Vazet: 'Je lisois dernièrement un fort bel auteur arabe, qui n'a point de nom, qui escrit de la cosmographie avec un stile fort gentil.' Scaliger wist toen nog niet dat al-Idrisi de auteur van dit boek was en noteerde slechts de gegevens in zijn exemplaar die hij wel had kunnen achterhalen over het onderwerp: dat het ging over aardrijkskunde van de wereld met de ligging van haar landen, provincies, eilanden en steden.¹³²

In de laatste tien jaar van zijn leven besteedde Scaliger in zijn correspondentie in toenemende mate aandacht aan Arabische boeken. Hij zocht niet alleen actief naar allerlei nieuwe uitgaven en oude manuscripten in deze taal, maar hij hield zich ook goed op de hoogte van Arabische titels in andere collecties. Als Christophe Dupuy in het voorjaar van 1604 in Rome verblijft, bezoekt hij verschillende bibliotheken en vindt hij daar in het *Collegio dei Neofiti* en het *Pontificio Collegio dei Maroniti* veel Arabische werken waarvan hij vermoedt dat ze Scaliger zouden kunnen interesseren. Ze zijn niet te koop, maar kunnen wel worden gekopieerd.¹³³ Kopiëren gebeurde wel vaker. Dupuy kende een collectie van honderdvijftig Arabische boeken in handen van een zekere Monseigneur Sidonio.¹³⁴ Hij bood Scaliger aan deze boeken te kopiëren als hij zou aangeven welke hij daarvoor in aanmerking vond komen. Dupuy wilde een lijst van Sidonio's boeken opstellen zodat Scaliger een indruk zou krijgen van de verzameling. Hij riep daarvoor de hulp in van een jonge Arabische geleerde die toegang had tot deze collectie en een tijdelijke aanstelling had aan de bibliotheek van het Vaticaan. Pierre Dupuy bood in 1604 aan deze door de jonge geleerde samengestelde catalogus van Arabische boeken naar Scaliger te sturen.¹³⁵ Deze lijst, die overigens niet bewaard is gebleven, werd echter eerst aan Casaubon in Parijs overhandigd en bereikte Scaliger uiteindelijk pas in augustus 1605. Die reageerde verrukt op de ontvangst: 'Het water loopt mij in de mond wanneer ik besef dat er zoveel Arabische boeken in Rome aanwezig zijn'.¹³⁶ Christophe Dupuy gaf later in een brief aan zijn broer nog inzicht in de hoge kosten die gepaard gingen met het kopiëren van deze Arabische titels in Rome. [Afb. 25] Pierre Dupuy citeerde de brief van zijn broer en deelde zo deze informatie met Scaliger:

¹³² *Correspondence* 1592 06 04 aan Vazet. Het boek van Al-Idrisi, *Kitab Nuzhat al-mushtaq fi dhikr al-amsar wa-l-aqtar wa-l-buldan wa-l-juzur wa-l-madayin wa-l-afaq*, Romae, In *Typographia Medicea* 1592, staat ook bekend als *De Geographia universali*. [...] *Hortulus* [...]. Scaliger noteerde: 'DE GEOGRAPHIA UNIVERSALI HORTULUS cultissimus, mire orbis regiones, provincias, insulas, urbes, earumque[ue] dimentiones et orizonta describens sed perperam interpretatum est.' [UBL 842 D 12, zie *Catalogus Rome* 1592: 4].

¹³³ *Correspondence* 1604 03 20 van Chr. Dupuy. Het College der Neophyten was een katholiek college in Rome, dat in 1577 door paus Gregorius XIII werd gesticht om jonge Oosters-orthodoxe christenen te onderwijzen. Het college werd ondergebracht in een instituut dat in 1543 door paus Paulus III was opgericht om gelovigen uit het Jodendom en de islam te bekeren. Het College der Maronieten te Rome werd in 1584 eveneens opgericht door paus Gregorius XIII.

¹³⁴ Monseigneur Sidonio is Léonard Abel († 1605), afkomstig van Malta en bisschop van Sidon in Palestina. Hij reisde in de Oriënt als gezant van paus Gregorius XIII. Zie: Paul Colomesius, *Opuscula*. Utrecht 1669, p. 185 en Léonard Abel, *Une mission religieuse en Orient au XVIe siècle. Relation adressée à Sixte-Quint par l'évêque de Sidon*. Parijs 1866.

¹³⁵ *Correspondence* 1604 11 19 van Pierre Dupuy.

¹³⁶ *Correspondence* 1605 08 12 aan de gebroeders Dupuy. 'Mais cela me fait venir la salive à la bouche, quand je ne vois que le seul nom, et les livres sont à Romme.' Deze lijst is niet bewaard gebleven.

Het Oude en Nieuwe Testament in het Arabisch zijn in Rome te vinden, maar sommige eigenaren willen deze niet verkopen en de anderen vragen zoveel geld dat ik er maar over zwijg. Om de tekst te laten kopiëren vond ik een man die voor het schrijven van het Nieuwe Testament 250 écus wil hebben, zodat het met het Oude Testament samen 500 écus zal kosten. Al dit soort boeken zijn in handen van mensen die winst willen maken. Er zijn hier ook geleerden die over een complete Averroes beschikken, die op achtduizend écus is geschat en die ik ook voor 500 écus kan laten afschrijven. Het boek is erg mooi en het zou in de collectie van de koninklijke bibliotheek niet misstaan'. Ook vroeg hij mij naar een Bijbel, gedrukt te Rome in elf talen: Latijn, Grieks, Hebreeuws, Syrisch, Arabisch, Ethiopisch, Armeens, Chaldeeus, Slavisch en nog twee andere talen die hij mij niet noemde, mét de vertaling ernaast. Giovanni Battista Remondi zou momenteel aan deze uitgave werken.¹³⁷

Scaliger toonde wel degelijk interesse in deze manuscripten en informeerde ook hoeveel de transcriptie van een complete Bijbel in het Arabisch zou kosten. Hij bezat namelijk al zo'n exemplaar van het Nieuwe Testament en toegang tot het Oude Testament zou zijn studie van de taal vooruit kunnen helpen.¹³⁸ Hij vroeg Dupuy bij deze gelegenheid ook uit te zien naar twee andere Arabische werken, die hij in een apart lijstje in het Italiaans aan de brief toevoegde. Een daarvan was een boekje van acht katernen in octavo gedrukt te Rome. De tekst bevatte een 'spirituele samenspraak tussen twee artsen, van wie de ene Schaicun Sinan heette, de andere dokter Achmad.¹³⁹ Het tweede boek was een Chaldeeuse grammatica, volgens Scaliger eveneens te Rome gedrukt 'een vijftal jaar geleden'.¹⁴⁰ Gezien het Italiaans en de mate van detaillering van de beschrijving van beide titels lijkt het aannemelijk dat Scaliger bij het opstellen van het lijstje gegevens heeft overgenomen uit een van deze catalogi met Arabische titels die in Rome te koop werden aangeboden.

¹³⁷ *Correspondence* 1606 05 20 van Pierre Dupuy. Dit project van Giambattista (Giovanni) Battista Raimondi (1536-1614) had tot doel een Bijbel samen te stellen in elf talen, waarin ook een Egyptische versie zou worden opgenomen. Het project werd niet gerealiseerd. Zie: *Scaligerana, Thuana* [...]. Amsterdam 1740, p. 93.

¹³⁸ *Correspondence* 1604 06 20 aan Chr. Dupuy.

¹³⁹ *Correspondence* 1604 06 20 aan Chr. Dupuy: 'Libri stampati in Roma', waarna Scaliger een titel in het Arabisch citeert en vervolgt: 'Questo e il titolo d'un libretto arabico in octavo, stampato in Roma, in otto quaternioni, che vol dire: 'Questo è il colloquio spirituale havuto fra duoi dottori, d'i quali l'uno è chiamato Schaicun Sinan, l'altro Achmad il dottore'. Il qual colloquio fu nel tempo del ritorno d'ambedui de la Mecha, essendo molto profitevole ai Mussulmani.' De titel van het boekje luidt: *Musahaba ruhaniyya bayn al-'alimayn wa-ism wahid minhuma Shaykh Sinan wa-ism al-akhar Ahmad al-'Alim allati kanat fi ruju'ihima min al-Ka'ba nafi'a li-kull muslim wa-muslima*. [Rome, In Collegio Societatis Jesu] 1579. [UBL 877 G 1; zie Catalogus Rome 1579].

¹⁴⁰ *Correspondence* 1604 06 20 aan Chr. Dupuy: 'Item grammatica chaldaica, stampata in Roma doppo cinque anni in qua poco piu o meno.' Het boek is: Georgius Michael Amira, *Gramatiki suryoytho of Grammatica Syriaca, Sive Chaldaica, Georgij Michaelis Amiræ Edeniensis è Libano, Philosophi, ac Theologi, Collegij Maronitarum Alumni, in septem libros divisa*. Rome, In Typographia Linguarum externarum, apud Iacobum Lunam 1596. [UBL 876 C 4; zie Catalogus Rome 1596].

25. De gebroeders Pierre en Jacques Dupuy, de zonen van Claude Dupuy.
[Rijksprentenkabinet Amsterdam RP-P-OB-5659].

De hoge bedragen voor het kopiëren van handschriften zullen Scaliger vast hebben weerhouden om een keuze uit de lijst van de gebroeders Dupuy te maken. Hij koos er liever voor om Arabische, Syrische en Hebreeuwse handschriften te leen te vragen van zijn vrienden. Hij leende die van Boreel en Raphelengius en kopieerde ze vervolgens zelf.¹⁴¹ En dat was niet puur uit eigenbelang; Scaliger beseftte heel goed dat de door hem gemaakte afschriften de geleerden na hem ten goede zouden komen. Hieruit blijkt dat hij wel degelijk goed heeft nagedacht wat de schenking van het oosterse legaat aan de Leidse bibliotheek zou kunnen betekenen: een ferme aanzet tot een nieuw onderzoeksterrein gericht op de bestudering van de talen en culturen van het Midden-Oosten. Daarom bleef hij tot het einde van zijn leven belangrijke teksten aan deze verzameling toevoegen om een zo compleet mogelijk corpus te kunnen doorgeven aan een nieuwe generatie onderzoekers.

¹⁴¹ *Correspondence* 1605 09 30 aan Casaubon, geciteerd (met de incorrecte datum 20 september 1605) in: Robinson, *Autobiography* 1927, p. 48: 'Sed difficillimam provinciam mihi imposui describendi libros, quorum mihi ad tempus potestas facta est, Syriacorum, Arabicorum, et Hebraicorum [...] Sed vincam, si deus voluerit, et prodero eis qui post me bibliotheca mea potentur. Itaque a me novi nihil prodire, neque expectari potest, quandiu antiquarii munere fungar.' Scaliger kopieerde een Syrisch lexicon uit het bezit van Boreel met een Arabische vertaling door Jesus bar Ali in 1605 (UBL MS Or. 213). Zie: R.P.A. Dozy, *Catalogus Codicum Orientalium Bibliothecae Lugduno-Batavae*, vol. 1 (Leiden 1851), 58; en Vrolijk en Van Ommen, *All my Books*. 2009, pp. 46–49. Scaliger kopieerde in september 1607 schreef hij o.a. over een Perzisch lexicon en grammatica uit de bibliotheek van Franciscus Raphelengius (UBL MS Or. 2019). Zie: Vrolijk en Van Ommen, *All my Books*. 2009, pp. 75–77; T. van Hal, 'Joseph Scaliger, puzzled by the similarities of Persian and Dutch?' in: *Omslag. Bulletin van de Universiteitsbibliotheek Leiden en het Scaliger Instituut*. 2007, nr. 1, pp. 1-3; *Correspondence* 1607 10 13 aan Casaubon.

4.13 Geschenken uit heel Europa

Omdat Scaliger steeds meer als oosters expert bekend kwam te staan, kreeg Scaliger in Leiden regelmatig van geleerden of drukkers uit heel Europa boeken en handschriften toegestuurd in het Arabisch. Nicolas Vignier junior (circa 1575-1645) stuurde hem bijvoorbeeld in december 1599 een opgerold Arabisch document afkomstig uit de bibliotheek van zijn vader.¹⁴² Begin 1603 bezorgde Casaubon via Cornelis II van der Myle (1579-1642)¹⁴³ hem een tekst, mogelijk de *Chronographia* van de Byzantijnsche auteur Michaël Psellus, vergezeld van een Arabisch manuscript met tweehonderd Arabische spreekwoorden, en enkele munten en gemmen. Aan het pakket was ook een cadeau van de Parijse drukker en boekhandelaar Guillaume II le Bé junior (?-1645) toegevoegd: een uitgave van de psalmen in het Arabisch.¹⁴⁴ Le Bé deelde een belangstelling voor het Arabisch met Scaliger. Le Bé was opgeleid door Robert Estienne en verbleef enige jaren in Italië voordat hij in Parijs een drukkerij en boekhandel begon. Hij liet in 1599 een Arabisch lettertype snijden op basis van een eerder ontwerp van zijn vader, die hij voor zijn eigen uitgaven wilde gebruiken.¹⁴⁵ De Arabische letters waren blijkbaar ook gemaakt naar het voorbeeld van de letter van de Medicea pers, net als die van Raphelengius. Le Bé had plannen om met de letters een door Scaliger samenstelde Arabische grammatica te drukken.¹⁴⁶ Als bewijs van Le Bé's vakmanschap stuurde Petrus Labbaeus Scaliger een exemplaar van een gedrukte Arabische letterproef.¹⁴⁷ [Afb. 26] De grammatica zou echter niet verschijnen. Toen zich in

¹⁴² *Correspondence* 1599 12 05: 'entre les papiers duquel j'ay trouvé ce rouleau arabique que je vous envoie, et eusse bien désiré d'y trouver chose plus digne de vos yeux.' De vader is Nicolas Vignier père (1530-1596), 'avocat du Roi'. Zie M. Simonin, *Dictionnaire des lettres françaises. Le XVIe siècle*, Parijs 2001, pp. 1186-1189. Scaliger bezat verschillende van dit soort teksten in rolvorm, die waarschijnlijk afkomstig waren uit oorlogsbuit. Zie bijvoorbeeld: UBL MS Or. 263 en 264.

¹⁴³ Cornelis van der Myle, die vanaf 1591 in Leiden studeerde, was daar bevriend geraakt met Scaliger en in Den Haag met Louise de Coligny en haar zoon Frederik Hendrik, de toekomstige stadhouder. Van der Myle trouwde later met een dochter van landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt en werd diens protegé. Na zijn studie ging Van der Myle, zoals veel jonge edellieden in die tijd, in 1597 op een 'Grand Tour'. Als onderdeel van deze reis schreef hij zich op 2 mei 1597 aan de universiteit van Genève in, waar hij Simon Goulart, een relatie van Scaliger, leerde kennen. Na de zomer van hetzelfde jaar vertrok Van der Myle met een zekere heer Du Plomb (bedoeld wordt: Jacques Esprinchart) uit La Rochelle voor een reis door Italië (zie: *Correspondence* 1597 08 23 van Simon Goulart). Pas in 1603 keerde Van der Myle naar Holland terug en hernieuwde in Leiden zijn vriendschap met Hugo de Groot, Daniel Heinsius en Dominicus Baudius. Zes jaar lang had Scaliger aan Van der Myle een nuttig contactpersoon in Italië die bovendien vrienden van Scaliger, zoals De Buzanval en Daniël van der Meulen, goed kende. Zie: H.A.W. van der Vecht, *Cornelis van der Myle*, Sappemeer 1907, p. 5.

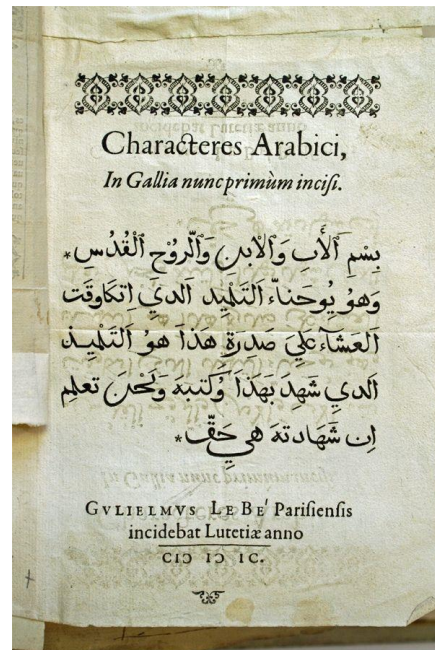
¹⁴⁴ *Correspondence* 1603 01 09 van De Thou: 'Mitto etiam exemplum Psalmi, Arabici hic edita, ipsius [Grieks]; ab eo enim accepi ut deferendum tibi curarem.' Mogelijk gaat het hier om enkele proefvellen die Le Bé in Parijs drukte voor het *Liber Psalmorum Davidis Regis et Prophetarum. Ex Arabico Idiomate in Latinum translatus* dat in 1614 te Rome bij de *Typographia Savariana* zou verschijnen. Het is de eerste editie van de psalmen in het Arabisch (*al-Mazamir*) met een Latijnse vertaling. [UBL 876 C 16]. Een andere mogelijkheid is dat het een exemplaar betrof van de *Missale Chaldaicum iuxta ritum Ecclesiae nationis Maronitarum*. (Ketaba de-quraba akh 'ayada de-Maronaye) (Romae, Typographia Medicea 1592-1594). [UBL 876 C 6; zie Catalogus Rome 1592-1594].

¹⁴⁵ Guillaume le Bé sr (1524/25-1598) was een bekende van de familie Scaliger. De Thou omschreef hem als een 'mercator papyropola', een handelaar in papier. Dat was hij inderdaad, een papierhandelaar uit Troyes en hij leverde aan onder andere de drukker Charles Périer. Mogelijk is het Arabische lettertype van 1599 gebaseerd op een eerder ontwerp van Robert Granjon.

¹⁴⁶ Zie voor dit plan: *Correspondence* 1602 01 22 aan Casaubon.

¹⁴⁷ *Correspondence* 1603 01 09 van Casaubon en *Correspondence* 1604 04 29 van Labbaeus. De letterproef *Charactères Arabici in Gallia nunc primùm incisi*. (Parijs, Gulielmus Le Bé 1599) is niet meer in de collectie van

1614 wel de mogelijkheid voordeed om de Arabische letters te gebruiken voor een uitgave van de Arabische spreekwoorden die werd bezorgd door Scaliger en Erpenius, keerde Le Bé op zijn schreden terug. Hij weigerde toen plotseling om boeken van protestantse geleerden te drukken. De uitgave, getiteld *Kitāb al-amthāl* of *Proverbiorum Arabicorum centuriae duae* verscheen uiteindelijk in 1614 bij de Leidse Officina Raphelengiana.¹⁴⁸

26. Arabische letterproef van de drukker Le Bé.
[Collectie Museum Plantin-Moretus Antwerpen].

Ook uit Duitsland kwamen Arabische boeken en fragmenten Scaligers kant op. Conradus Ritterhusius stuurt uit Altorf een *Pittakion*, letterlijk een schrijftablet, maar in dit geval een klein document. Het bevatte vermoedelijk een Arabische liturgische tekst 'libello Arabico, et (ut suspicatur) Mahometano'. Een jaar later kreeg Scaliger nog een aantal bladen met een Arabische tekst, afkomstig van de jonge arts Johann Conrad Rhumelius (1574-1630).¹⁴⁹ De dichter, filoloog en historicus Elias Putschius (1580-1606) bezorgde hem een klein manuscript in het Turks, wellicht als dank voor een portret dat Scaliger hem in 1605 had toegestuurd.¹⁵⁰

Scaliger aanwezig. In het archief van Museum Plantin-Moretus te Antwerpen bevindt zich een exemplaar van de letterproef in Volume 153.

¹⁴⁸ A. Vrolijk, 'The Prince of Arabists and his many Errors. Thomas Erpenius's Image of Joseph Scaliger and the Edition of the *Proverbia Arabica* (1614)' in: *Journal of the Warburg and Courtauld Institutes* 73 (2010), pp. 297-325. Erpenius bezat twee manuscripten van deze tekst. De eerste werd meegegeven aan Westhovius, i.e. Joh. Boreel.

¹⁴⁹ *Correspondence* 1600 03 03 en 1601 04 04 van Ritterhusius. Beide Arabische boeken zijn niet geïdentificeerd.

¹⁵⁰ *Correspondence* [1605?] 10 20 aan Putschius. Scaliger bevestigt de ontvangst van een aantal (niet geïdentificeerde) boeken in het Arabisch, waaronder een aantal fragmenten van de koran. Hij vermoedde dat deze fragmenten niet erg nuttig zouden zijn: 'Capitula ex Alcorano pro diurnali (ut vocant) praecularum officio. Et eiusmodi omnes libelli qui in illa praeda capti sunt, nihil aliud sunt quam deliria Mahometica.' De fragmenten zijn mogelijk UBL MS Or. 232; MS Or. 233 of MS Or. 239. In het manuscript met een collectie gebeden met een commentaar in het Turks (UBL MS Or. 261) is een inscriptie van Putschius aangebracht, gedateerd in 1603. Cf. J. Schmidt, *Catalogue of Turkish manuscripts* Vol. 1. Leiden 2000, pp. 39-42.

4.14 Gebroeders Labbaeus, collega-boekenliefhebbers

In een brief uit 1605 bedankte Scaliger de gebroeders Dupuy voor het toezenden van twee Hebreeuwse boeken en een 'livret moschovitique'.¹⁵¹ De boeken bereikten Scaliger via de gebroeders Charles (1582-1657) en Pierre (1596-1678) Labbé de Monvêron (Labbaeus). Ze waren jonger dan Scaliger en ontmoetten hem in Leiden toen ze nog student waren. Later ontwikkelde Charles Labbé, die jurist en *avocat au parlement de Paris* was, een grote belangstelling voor de filologie.¹⁵² Scaliger liet weten dat hij wel meer van dit soort boeken van de broers wilde ontvangen. 'De betaling vormt geen probleem' voegde Scaliger geruststellend toe.¹⁵³ Scaliger vroeg de gebroeders Labbaeus vervolgens om hem nog drie Hebreeuwse werken toe te sturen, wanneer ze van een reis naar Engeland zijn teruggekeerd, waarbij ze onder anderen Thomson in Cambridge bezochten. De broers leverden Scaliger met enige regelmaat oosterse boeken, die zij zo nu en dan op een veiling aantreffen: een deel van de talmoed gedrukt op perkament¹⁵⁴ en een boek uit de bibliotheek dat vermoedelijke van de orientalist Gilbert Gênébrard (1537-1597) afkomstig was.¹⁵⁵ Ook kopieerden zij voor Scaliger een boekje over het Maleis dat was samengesteld door een Engelsman.¹⁵⁶ Scaliger was erg geïnteresseerd in het schrift ervan want hij vroeg Pierre hoe de letters waren afgebeeld: 'is dat precies en vakkundig gedaan?' Hij ontving het manuscriptje later en liet het samen met een Hebreeuws boek in één band zetten.¹⁵⁷

Scaliger informeerde in dezelfde brief ook naar een paar nuttige boeken die hij wilde gebruiken voor onderzoek, zoals een exemplaar van de 'pseudo-Gorionides'.¹⁵⁸ Het

¹⁵¹ De twee Hebreeuwse boeken en het boekje in het Russisch zijn niet geïdentificeerd.

¹⁵² Carolus Labbaeus hielp Scaliger ook met het kopiëren van een aantal Griekse handschriften die zich in de Bibliothèque royale van Parijs bevonden.

¹⁵³ *Correspondence* 1601 11 06 aan de gebroeders Dupuy: 'Et vous supplie de m'envoyer de tels livres, si en avez. Je paierai bien le tout, s'ils sont à vendre.'

¹⁵⁴ Jakob ben Chabib, *En Ya' aqov*. 1516-1522. [UBL 1371 A 18; zie Catalogus Saloniki 1516-1522].

¹⁵⁵ *Correspondence* 1601 09 12 van Petrus Labbaeus: 'Libros Hebraicos quos adhuc reperire potuimus duos ad te mittimus, nobis (ut verum fatear) non ita notos, tamen in pergamenis excusum partem esse Talmud existimamus, alterum, quem ex Genebrardi biblioteca fuisse intelleximus, plane non novimus.'

¹⁵⁶ *Correspondence* [1601] 12 18 aan C. en P. Labbaeus: '[...] ut mihi illud alphabetum Indicum, quod ex Anglia nacti estis, & historiolum illius regionis, ab eodem Anglo conscriptum mittatis.' Mogelijk wordt hier de handelaar Ralph Fitch uit Londen (ca. 1550-1611) bedoeld, die in de periode 1583-1591 een reis naar onder andere India maakte. Cf. R. Hakluyt, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation. Made by Sea or Over-Land to the remote and farthest distant Quarters of the Earth at any time within the Compasse of these 1600 yeeres*. London, 1598-1600 en M. Edwardes, *Ralph Fitch. Elizabethan in The Indies*. Londen 1971.

¹⁵⁷ *Correspondence* 1601 09 12 en 1601 11 06 aan C. en P. Labbaeus. Dit 'libello Indico Malavaricae linguae, una cum dictionario illius sermonis, movisti' is nog niet teruggevonden. Mogelijk wordt hier het *Alphabetum et vocabularium Malaïcum* bedoeld dat oorspronkelijk was bijgebonden bij Scaligers exemplaar van *Zacharias, cum Commentariis R. David Kimhi, a Francisco Vatablo recognitis* (Parijs 1540) en dat in de negentiende eeuw uit de band is genomen. Cf. Standcatalogus Tydeman BA C 42, deel X. In de catalogus van 1674 (p. 278) wordt overigens een niet nader gespecificeerd *Liber Indicus* in Scaligers legaat in de sectie manuscripten vermeld.

¹⁵⁸ Pseudo-Gorionides of pseudo-Josephus is Joseph ben Gorion, auteur van *Sefer Yosippon*, een geschiedenis van de Joden vanaf de tijd van de vernietiging van Babylon (539 v.Chr.) tot de val van de Joodse staat (70 n.Chr.), met historische verslagen van Babylonië, Griekenland, Rome en andere landen. In de tekst beweert de auteur de oude Griekse historicus Flavius Josephus te zijn.

exemplaar van Flavius Josephus over de Joodse oorlogen met commentaar van Sebastian Münster dat hij al in zijn bezit had, viel hem namelijk zwaar tegen.¹⁵⁹ Hij wilde daarvoor in de plaats liever het meer betrouwbare 'Ioseph Ben Gorion, in Italia aut Cracoviae editus' van de broers ontvangen.¹⁶⁰ Verder informeerde hij naar een exemplaar van de 'Colbo (in Italia impressum)'¹⁶¹ en een 'Concordantiae Hebraicae Bibliorum' gedrukt in Venetië.¹⁶² De gebroeders Labbaeus hadden blijkbaar een goede neus voor boeken in oosterse talen want in 1603 stuurden ze Scaliger een boek in het Turks toe. Scaliger deelde hem mee dat hij het koesterde als een rijk bezit, ook al kon hij de taal waarin het was geschreven niet lezen.¹⁶³

Scaliger ontving het exemplaar van Joseph ben Gorions *Josippon* uiteindelijk via Thomson uit Engeland, samen met een incomplete Bijbel in het Gaelic. De betaling geschiedde wederom via John Norton in Londen. Scaliger vroeg Thomson ook uit te zien naar een exemplaar van een 'Concordantiae Hebraicae Bibliorum', zoals hij ook aan de gebroeders Labbaeus en aan De Laet¹⁶⁴ vroeg naar een koran in het Latijn uit te kijken. Scaliger was blij verrast dat Engeland zo'n rijke bron bleek te zijn voor in Italië gedrukte Hebreeuwse boeken. Zelfs zijn vrienden in Venetië waren er immers niet in geslaagd een exemplaar van *Josippon* te vinden.¹⁶⁵ Helemaal verbazingwekkend was dat overigens niet; de meest actieve boekenvrienden uit zijn netwerk in Italië, zoals Pinelli, Chasteigner en Dupuy waren namelijk allemaal in de periode 1594-1601 overleden.

4.15 Scaligers boeken in andere vreemde talen, van Slavisch tot Chinees

Naast Hebreeuwse en Arabische werken, bevatte Scaligers legaat ook een aantal boeken en manuscripten in het Russisch en in andere Slavische talen. Hij toonde interesse in de Russische taal vanwege de verwantschap met het Grieks en vanwege de kalenders van de Russisch-orthodoxe kerk die hij gebruikte voor zijn studie naar de chronologie. Hij vroeg zijn correspondenten daarom regelmatig naar Russische boeken en kreeg inderdaad wel eens

¹⁵⁹ Abraham ben David ha Levi, *Iosippus De bello Iudaico. Deinde decem Iudæorum captivitates & Decalogus cum eleganti commentariolo Rabbi Aben Esra. Hisce accesserunt Collectanea aliquot, quæ Sebastianus Lepusculus Basiliensis colligebat. Omnia Hebraicolatina*. Bazel, [1559]. [UBL 876 G 1; zie Catalogus Bazel 1559: 1].

¹⁶⁰ *Correspondence* 1601 11 06 aan C. en P. Labbaeus., *Yosippon* [...] *sefer Ben Guryon* [Historiæ Judaicæ II. VI.] (Krakau, [1589]). [UBL 875 D 12; zie Catalogus Cracow 1589]. Scaliger had nog een andere editie van Joseph ben Gorion (*Josippon*) in zijn bibliotheek, namelijk: *Josifon, Historia Judaica Josephus Gorionides*. (Venetië, 1544). [UBL 875 D 11; zie Catalogus Venetië 1544 en Cracow 1589].

¹⁶¹ Scaliger bezat ten minste twee exemplaren van de *Colbo*. Een ervan werd in 1853 als duplicaat door de universiteitsbibliotheek verkocht. *Sefer kol bo* [...]. (Venetië, [1567]). [UBL 876 B 24, zie Catalogus Venetië 1567].

¹⁶² Bedoelt Scaliger hier Yitshak Natan ben Kalonimus, *Concordantiae Bibliorum hebraicae*. (Venetië 1524) of Natan ben Yehiel, *Sefer ha-Aruch [Lexicon Talmudico-Rabbinico-Chaldaicum]*. (Venetië, 1531). [UBL 838 A 15; zie Catalogus Venetië 1531-1532]? Volgens *Correspondence* 1602 02 18 van Peiresc heeft hij deze drie boeken ontvangen. De eerste titel is niet in het legaat te vinden.

¹⁶³ *Correspondence* 1603 02 23 aan C. en P. Labbaeus: 'Liber Turcicus quoque una mihi redditus est, cuius sermonis ignarus sum.' Waarschijnlijk betreft het hier een manuscript, dat ik niet heb kunnen identificeren. Een overzicht van de Turkse manuscripten in de collectie wordt gegeven in: J. Schmidt, *Catalogue of Turkish Manuscripts* [...]. Vol. 1. Leiden 2000, pp. 24-42. Het betreft de nummers UBL MS Or. 222; 227; 237; 242; 254; 256 en 259-261.

¹⁶⁴ *Correspondence* 1603 07 12 aan De Laet.

¹⁶⁵ *Correspondence* [1604?] 11 25 aan Thomson.

boeken in het Russisch toegestuurd.¹⁶⁶ In 1601 ontving hij een bijzonder geschenk van zijn leerling Philippus Cluverius (1580-1622/23).¹⁶⁷ Het was het Nieuwe Testament 'in die Crobatische Sprach verdolmetscht' uit 1563.¹⁶⁸ Gezien de gedecoreerde band is dit exemplaar afkomstig uit de bibliotheek van de jurist Simon Clüver uit Dantzig, een oudoom van Philippus Cluverius.

Veel Slavische boeken die Scaliger bezat, kwamen uit Venetië, waar de drukkunst in Slavische talen een lange traditie kende. Er werd gedrukt met verschillende lettertypen: Cyrillisch, Glagolitisch en Bosančica, een specifieke variant van het Cyrillisch uit Bosnië.¹⁶⁹ Scaliger bezat een klein Cyrillisch gebedenboekje gedrukt door Jakov di Kamena Reka in 1572¹⁷⁰ en een aantal Cyrillische manuscripten. In totaal had hij acht Russische boeken in zijn bibliotheek. Vier ervan waren gedrukte werken,¹⁷¹ onder de manuscripten waren gebedenboeken maar ook een *Alphabetum Russicum*.¹⁷²

Hiernaast komen er in de collectie van Scaliger ook enkele gedrukte werken voor in nog exotischer talen, zoals in het Japans dat destijds doorgaans voor Chinees werd aangezien. Het gaat om het boek *Fides no Doxi to Xite* en het Chinees-Japans woordenboek *Racuyoxu*.¹⁷³ Net als andere boeken uit het legaat van Scaliger kregen ook deze het strookje *Ex Legato Illustris Viri JOSEPHI SCALIGERI* ingeplakt. Er bestond lange tijd twijfel of ze oorspronkelijk wel tot het legaat behoorden. Het exemplaar van *Fides no Doxi to Xite* heeft nooit aan Scaliger toebehoord en er ontbreekt ook ieder spoor van dit zeldzame boek in de correspondentie. Het is pas later aan het legaat toegevoegd en wordt voor het eerste vermeld in de catalogus van 1674. Maar dat is niet het geval voor het exemplaar van het Chinees-Japans woordenboek. Daarnaast moet Scaliger echter ook een aantal boeken in exotische talen in zijn verzamelingen hebben gehad omdat we specifieke sporen ervan in

¹⁶⁶ *Correspondence* 1601 11 06 aan de gebroeders Dupuy waarin Scaliger een niet nader geïdentificeerd 'Livret moscovitique' kreeg toegestuurd.

¹⁶⁷ Cluverius diende enige tijd aan het hof van de koning van Polen, maar vertrok toen naar Leiden voor een rechtenstudie. Daarna heroriënteerde hij zich op aanraden van Scaliger op de geschiedenis van de geografie. Hij ondernam van 1607 tot 1613 talrijke reizen door Duitsland, Hongarije, Bohemen en West-Europa, waardoor hij ook verschillende moderne talen leerde. In 1616 werd Cluverius aangesteld als *Geographus academicus* aan de Universiteit van Leiden.

¹⁶⁸ De vertaling was van de hand van twee protestantse hervormers, Stephanus Consul en Antonius Dalmata. Het boek werd gedrukt in twee edities, één in Cyrillisch schrift en één in Glagolitisch (Oud-Slavisch) te Urach bij Tübingen in de residentie van de protestantse graaf Hans III Ungnad uit Stiermarken (Oostenrijk). [UBL 1365 F 14; zie Catalogus Tübingen 1563].

¹⁶⁹ Z. Barbarics-Hermanik, 'European Books for the Ottoman Market' in: R. Kirwan en S. Mullins, eds, *Specialist Markets in the Early Modern Book World*. Leiden, Boston 2015, pp. 395-405

¹⁷⁰ [UBL 1370 G 21; zie Catalogus Venetië 1572]. De boeken staan beschreven in de catalogus van 1612 in de sectie *Libri lingua Rußica Characteres Chyruluizza*.

¹⁷¹ [UBL 1370 G 21; 1367 G 9; zie Catalogus Venetië 1527: 2; Venetië 1572; Vilnius 1578 en Vilnius 1596].

¹⁷² Dit is het *Abcdarium* of *Alphabeticum calligraphicum* gedateerd ca. 1582-1584 [UBL BPL 967]. Zie: H. Meijer, 'Slavjanskije rukopisi Lejdenskoj universitetskoj biblioteki v Niderlandach'. Moskou 1978, nr. 5; *Catalogus compend.* I (1932), p. 135.

¹⁷³ *Fides no Doxi to Xite*, een Japanse vertaling van Luis de Granada's katholieke geloofsbelijdenis *Quinta parte de la Introduccion del Symbolo de la Fé* (Salamanca 1588) van de Spaanse mysticus en dominicaan Luis de Granada (1504-1588) door Pedro Ramón († 1611), die daarbij waarschijnlijk door een Japanse bekeerling werd bijgestaan. Het is het eerste ons bekende werk dat gedrukt is op het eiland van Amakusa voor de kust van Kyushu. [UBL OOSHS SER 614 en OOSHS SER 36; zie Catalogus Amakusa 1592 en [Nagasaki] 1598].

Scaligers catalogi of correspondentie tegenkomen. Deze zijn om onduidelijke redenen niet in het legaat terechtgekomen of later verloren gegaan. Zo is bijvoorbeeld de reeds vermelde door Petrus Labbaeus in 1602 aan Scaliger gezonden handschrift in het Maleis, dat vergezeld ging van een kleine woordenlijst spoorloos verdwenen.¹⁷⁴ Scaliger leende tijdens zijn verblijf in Tours in 1578 een niet nader genoemd zeldzaam Chinees boek uit aan de letterkundige, dichter en intellectueel François Béroalde de Verville (1556-1626).¹⁷⁵ Hij drukte De Verville op het hart om zorgvuldig met het boek om te springen en het weer ongeschonden terug te bezorgen.¹⁷⁶ Of dat ook is gebeurd, weten we niet. In het oosters legaat ontbreekt van dit boek ieder spoor. Ook een exemplaar van de ‘Catechismus Loiolitarum, Indorum litera & caractere, impressus Goæ’ is verdwenen, ook al wordt het boek vermeld als onderdeel van Scaligers legaat in zowel de bibliotheekcatalogus van 1612 als die van 1674. Waarschijnlijk gaat het hier om een zeldzaam exemplaar van *Doctrina cristaã tresladada em lingua tamul* door Franciscus Xaverius uit 1578, waarvan nog slechts één exemplaar bekend is en dat in de bibliotheek van de Universiteit van Harvard berust.¹⁷⁷ In de collectie van de UB Leiden zoeken we tevergeefs naar dit boek.

Scaliger probeerde al vanaf zijn vroegste interesse in talen uit het Verre Oosten zijn kennis met de publicaties van de jezuiten op peil te houden. Gevoed door hun missiewerk in Japan en China schreven ze werken over de talen en culturen en de historie van het Verre Oosten.¹⁷⁸ Ook werken van deze oorsprong vinden we derhalve – weliswaar spaarzaam – terug in zijn collectie. De Veilingcatalogus van 1609 vermeldt bijvoorbeeld exemplaren van o.a. *Recentissima de amplissimo Regno Chinae [...]* (Mainz 1601) van de jezuit Nicoló Longobardi (1559-1654), Johannes Oranus’ (?-?), *Iaponica, Sinensia, Mogorana. Hoc est, De rebus apud eas gentes à patribus Societatis Iesv, ann. 1598. & 99. Gestis* (Luik 1601) en brievenuitgaven over Japan door de jezuit Franciscus Toletus (1532-1596). Maar dit zijn uiteraard boeken gedrukt in het Latijn en betreffen dus geen oosterse en ze werden dan ook niet in het legaat terechtgekomen. In de veilingcatalogus van 1609 worden op pagina 51 vier

¹⁷⁴ *Correspondence* 1601 09 12 en 1602 06 09 van Labbaeus. Scaliger was teleurgesteld toen hij het manuscript ontving, omdat de tekst niet in het Maleis maar in het Arabisch bleek te zijn geschreven. In het legaat is een manuscript van de koran overgeleverd waarin gedeelten in het Arabisch en in het Maleis zijn geschreven zijn. In de catalogus van 1623 wordt het omschreven als *Excerpta ex Alcorano cum nugis quibusdam Mahomedicis, partim Arabicè partim Turcicè* [UBL MS Or. 247]. Zie: Vrolijk en Van Ommen, *All my Books*. 2009, pp. 79-80 en E.P. Wieringa, *Catalogue of Malay and Minangkabau Manuscripts in the Library of Leiden University and Other Collections in the Netherlands*. Vol. 1. Leiden 1998, nr. 1.

¹⁷⁵ François Béroalde de Verville, predikant en professor in de filosofie te Genève en zoon van Matthieu Béroalde († 1576), is de auteur van *Chronicum, Scripturae Sacrae auctoritate constitutum*. (Genève, A. Chappinus 1575).

¹⁷⁶ Cf. F. Béroalde de Verville, *Palais des Curieux*. Parijs 1612, p. 579 en F. Béroalde de Verville. *Le Moyen de parvenir. Notice, variantes, glossaire et index des noms, par Charles Royer*. Parijs 1896, p. 286. Mogelijk gaat het hier om één van de 5 *Libri Sinenses* in de verzameling van Scaliger zoals beschreven in de catalogus van de Leidse universiteitsbibliotheek van 1674 op p. 256, maar dat kan niet met zekerheid worden vastgesteld.

¹⁷⁷ [F. Xavier], *Doctrina cristaã tresladada em lingua tamul pello padrc [!] Anrique Anriquez da Cõpanhia de Iesv, & pello padre Manoel de São Pedro [= Doctrina christam en lingua malauar tamul]*. Impressa em Coulam [= Cochin] no Collegio do Salvador: aos vinte de outubro de .M.D.LXXVIII. De catalogi van 1612 en 1674 vermelden 1577 als het jaar van publicatie. Er is wereldwijd echter geen exemplaar van deze datum bekend. Het exemplaar in Harvard bevat de notitie ‘Portata dall ‘Indie. Hanuta dal prê Fonseca del mese di Novembre MDLXXIX’.

¹⁷⁸ In de veilingcatalogus van 1609 vinden we in de afdeling geschiedenis op pagina 22 een aantal boeken over China en Japan. Ook in de veilingcatalogus van Nicolaas Heinsius uit 1682 vinden we bijvoorbeeld een exemplaar van de *L’historia del gran Reyno de la China* door Juan Gonsales de Mendoza. (Rome 1585).

Chinese boeken ('*Libri in China excusi quatuor*') vermeld, zonder verdere titelaanduiding. Deze zijn opmerkelijk genoeg niet opgenomen bij de boeken maar bij de kaarten en de globes. Omdat deze boeken uit Scaligers nalatenschap ter veiling zijn aangeboden, is zo goed als uitgesloten dat ze in de universiteitsbibliotheek zijn terechtgekomen. Elk spoor van deze boeken ontbreekt tot nu toe. Dat ligt weer anders bij een aantal Chinese titels die wel in de Leidse catalogi zijn opgenomen. In de catalogus van 1640 worden voor het eerst *Tres libri Chineses* in Scaligers legaat vermeld, terwijl ze niet in de catalogi van 1612 en 1623 terug te vinden zijn.¹⁷⁹ Deze drie Chinese boeken hebben waarschijnlijk nooit aan Scaliger toebehoord, maar zijn waarschijnlijk afkomstig uit de aankoop van een deel van de bibliotheek van Vulcanius in 1615.¹⁸⁰ Hierbij zaten namelijk '*Tres libri characteribus Chinensibus 4o 3 voll.*' Deze drie Chinese boeken vinden we terug in de beschrijving van Vulcanius' legaat als *Libri aliquot Chineses*, in de Leidse catalogus van 1623 op pagina 125. Waarschijnlijk zijn de Chinese boeken pas in het legaat van Scaliger terechtgekomen toen bibliothecaris David van Royen (1699-1764) de *Arcae* – de boekenkasten met speciale collecties – van Scaliger en van Vulcanius liet uitruimen. Mogelijk vonden Van Royens medewerkers het Chinese schrift dusdanig exotisch en raadselachtig dat ze dachten dat ze alleen aan de geleerde Scaliger konden hebben toebehoord. In de bibliotheekcatalogus van 1674 en 1716 is er opeens sprake van *5 Libri Sinenses* in het legaat van Scaliger,¹⁸¹ daarna verdwijnen ze, tot drie ervan in 1910 door Molhuysen weer worden vermeld. Er zijn zes titels van het oude bestand van Chinese boeken uit de UB Leiden die dateren uit de late zestiende eeuw. Mogelijk komen deze overeen met de 'drie' en/of 'vijf' boeken van Vulcanius en/of Scaliger.¹⁸²

Scaligers verzameldrift voor boeken in vreemde talen was in zekere zin grenzeloos. Ook de werken in talen die hij niet kon lezen interesseerden hem, wellicht als exotisch object, maar zeker ook als een potentiële bron die met de vergaring van meer kennis, vroeg of laat haar geheimen zou prijsgeven. De verscheidenheid aan hem onbekende talen zal Scaliger vermoedelijk versted hebben doen staan, maar hem ook de nodige hoofdbrekens hebben bezorgd. Welke talen diende men nog allemaal te leren om deze bronnen te kunnen benutten? De eerste stap was echter gezet: dit soort oosterse werken vonden een veilig onderkomen in de bibliotheek van Scaliger, zodat ze op den duur konden worden doorgegeven aan een nieuwe generatie onderzoekers. Andere verzamelaars of bibliotheken waren vaak nog niet zover. Daarop vormde de Universiteitsbibliotheek Leiden geen uitzondering.

¹⁷⁹ In de bibliotheekcatalogus van 1612 vinden we wel een *Liber in China conscriptus* op p. 93, maar dat boek houdt geen verband met het legaat van Scaliger.

¹⁸⁰ Bert van Selm vermeldt in de veilingcatalogus van Vulcanius '*Tres libri characteribus Chinensibus 4o. 3 voll.*' In: 'Cornelis Claesz' 1605 Stock Catalogue of Chinese Books.' in: *Quaerendo* XIII, nr. 4 (1983), p. 257. Deze Chinese boeken zijn niet geïdentificeerd. Zie ook: P.C. Molhuysen, *Bibliotheca Universitatis Leidensis. Codices manuscripti I. Codices Vulcaniani*, Leiden 1910, p. VII, nr. 15: *Tres libri characteribus Chinensibus. 4o. 3 voll. [nunc inter libros typis impressos relati]*. Deze boeken waren in 1910 dus nog wel aanwezig in de UBL.

¹⁸¹ Catalogus 1674, p. 256 onder nummer 38 en Catalogus 1716, p. 311 [Heb. 2].

¹⁸² Met dank aan Dr. K. Kuiper die mij de volgende gegevens verstrekke voor de mogelijke identificatie van deze titels. Dr. Kuiper voert onderzoek uit naar de oudste Chinese boeken in het bezit van het Sinologisch Instituut van de Universiteit Leiden. Het betreft volgens Kuiper mogelijk de volgende titels: *Chongxiu Zhenghe jingshi zhenglei beiyong bencao* 重修政和經史證類備用本草 (delen 4, 20 en 21); *Danxin xinfa fu yu* 丹心新法附餘 (delen 16 en 17); *Qie zhushi Lao Zhuang Nanhua sai fu mo* 鑊註釋老莊南華賽副墨 (deel 1; reeds lang zoek); *Lichao gushi* 新鐫翰林改正歷朝故事統宗 (delen 1-3). en *Xinkan Wanbing huichun* 新刊萬病回春 (gedeelte van deel 3). De eerste vier titels waren tot niet lang voor 1883 samengebonden in één band (volgens notitie van L. Serrurier op een los papier in Schlegel 119).